

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslâm Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ABDULLÂTİF EL-BAĞDÂDÎ'NİN EL-İFÂDE VE'L Î'TİBÂR
ADLI ESERİNİN İÇERİK ANALİZİ**

Hakan CAN
16916001

Danışman
Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2018

T.C
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
İslâm Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**ABDULLÂTİF EL-BAĞDÂDÎ'NİN EL-İFÂDE VE'L Î'TİBÂR
ADLI ESERİNİN İÇERİK ANALİZİ**

Hakan CAN
16916001

Danışman
Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum ‘‘Abdullâtif el-Bağdâdî’nin el-Îfâde ve’l Î‘tibâr Adlı Eserinin İçerik Analizi’’ adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

03 /09 /2018

Hakan CAN

KABUL VE ONAY

Hakan CAN tarafından hazırlanan “Abdullâtif el-Bağdâdî’nin el-İfâde ve’l İ’tibâr Adlı Eserinin İçerik Analizi” adındaki çalışma, 03 /09 / 2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Doç. Dr. Oktay BOZAN

Dr. Öğr. Üyesi Ziya POLAT

ÖNSÖZ

Kuzey Afrika bölgesinde Nil nehri ve muhitinde tesis edilmiş bir medeniyet olan Antik Mısır Uygarlığı, Antik Çağ'daki en büyük medeniyetlerden biridir. Fizikî coğrafyanın da etkisiyle kendine özgü bir uygarlık inşa eden Antik Mısır, önceleri şehir devletleri şeklinde bir yönetim sistemine sahipken, daha sonraları kendilerine Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi diyen firavunlar tarafından merkezi yönetimler şeklinde idare edilmiştir. Çok tanrılı bir anlayışın hâkim olduğu Antik Mısır'da, ahiret inancının olmasından ötürü ölümler mumyalanır ve kıymetli eşyalar ölü ile birlikte mezara gömülürdü. Antik Mısır'da astronomi, geometri, matematik, eczacılık ve tıp gelişmiş, mimarî ve sanat alanlarında günümüze kadar ayakta kalmış ileri düzey mühendislik örneği yapılar, piramitler, tapınaklar ve sfenskler inşa edilerek bu alanlarda büyük ilerlemeler katedilmiştir.

Mısır, sahip olduğu kadim tarih, yüksek düzey uygarlık ve sanatsal-mimarî yapısıyla birçok tarihçi ve coğrafyacının dikkatini celb etmiş ve bunun bir sonucu olarak Mısır tarihi, medeniyeti ve kültürü üzerine müstakil eserler telif edilmiştir. Abdüllatif el-Bağdadî de Mısır'a yaptığı bir seyahatte bu medeniyetin izlerini eserine yansıtmıştır. Bağdadî, tam ismiyle *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır* adlı eserinde Mısır'ın coğrafya ve topoğrafyasını, sosyo-kültürel ve iktisadî yapısını kendi müşahadelerine dayanarak kaleme almış, bunu büyük bir incelik ve ustalıkla işlemiştir. Mısır'da bulunan antik eserleri incelemiş ve bu eserleri en ince ayrıntısına varıncaya kadar tasvir etmiştir. Bu eserlerin arka planında yatan tarihi, üstün emeği ve sabrı kendine has uslubuyla dile getirmiştir. Bağdadî'nin Mısır üzerine Arapça olarak yazdığı bu eserini inceleyerek, o dönemdeki Mısır'ın iktisadî, sosyo-kültürel durumunu, mimarî ve sanatsal yapısını yansıtmaya ve Bağdadî'nin rihle edebiyatındaki yeri ve önemini ortaya koymaya çalıştık.

Araştırma, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde, Bağdadî'nin hayatı, öğrenimi ve ilmi yolculukları, ders aldığı hocalar, entelektüel şahsiyetinin oluşmasındaki arka plan ve son olarak tarih, tabakat ve teracim eserlerinde hakkında söylenenler konu edinilmiştir. Araştırmamızın omurgasını oluşturan ikinci bölümde ise *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* eseri bağlamında o dönemdeki Mısır'ın coğrafi, sosyo-kültürel yapısı, iklim özellikleri ve insan üzerindeki etkileri, Mısır'da yetişen bitkiler ve ilaç yapımında kullanımları, Mısır'da yaşayan hayvan türleri işlenmiştir. Yine bu bölümde, Antik Mısır'da bulunan tarihî eserler ve mimarî yapı, Mısır halkının yemek kültürü, Nil nehri ile ilgili birtakım yasalar ve son olarak 597/1201-598/1202 yıllarında Mısır'da yaşanan kıtlık, açlık, birtakım trajik olaylar ve depremler ele alınmıştır. Sonuç kısmında ise Bağdadî'nin *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eseri hakkında genel bir değerlendirmeye yer verilerek çalışma tamamlanmıştır.

Yaptığım bu çalışmada bana destek olan tez Hocam Doç. Dr. Hatip YILDIZ'a, tez yazım aşamasında benden yardımını hiçbir zaman esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin Basuğuy'a, manevi destekleriyle yanımda olan Prof. Dr. Abdurrahman Acar hocalarıma ve son olarak üzerinde çalışma yaptığım eserde anlaşılması zor bazı bölümlerin okunmasında bana yardımcı olan Muhammed ABRİK'e teşekkürlerimi sunarım.

Hakan CAN

Diyarbakır-2018

ÖZET

Araştırmada Abdullatif el-Bağdadî'nin 600/1204 yılında Mısır üzerine yazdığı *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır* adlı eseri incelenmiştir. Bu eser bağlamında o dönemdeki Mısır halkının iktisadî hayatı, sosyo-kültürel yaşantısı ve Mısır'da bulunan arkeolojik eserler hakkında Bağdadî'nin yaklaşım ve anlatımları üzerinde durulmuştur. Bunların yanısıra Nil nehrinin Mısır halkı üzerindeki etkisi, 597/1201-598/1202 yıllarında meydana gelen açlık, kıtlık ve bunlar neticesinde yaşanan trajik hadiseler, maddî ve manevî çöküşler, Mısır'da yetişen bitkiler ve Nil nehrinde yaşayan hayvanlara da araştırmanın temaları arasında yer verilmiştir. Bu ana temaların yanında yan temalar olarak Mısır'da yaşanan depremler, halk üzerindeki etkileri ve depremler sonucu meydana gelen tahribatlar da konu edinilmiştir.

Çalışmada betimleyici ve yorumlayıcı yöntemler kullanılmıştır. Ayrıca Bağdadî'nin verdiği bilgilerin günümüzde ne anlam ifade ettiği tartışılmış, kimi zamanda özellikle antik eserlerle ilgili verdiği bilgiler, kendisinden sonra gelen müelliflerin piramitler ve diğer antik eserler hakkında söyledikleriyle karşılaştırılmış ve böylelikle bilgilerin güvenilirliği test edilmiştir. Eserin multidisipliner boyutu ve tarih bilimi içindeki yeri irdelenmiştir. Eserin önemi, hangi konuları ele aldığı, konuların ne şekilde işlendiği, eserde verilen bilgilerin güvenilirliği, Bağdadî'nin eserinde nasıl bir yöntem takip ettiği gibi sorulara odaklanılmış ve bu sorular temellendirilmiştir. Nihai olarak *el-İfâde ve'l-i'tibâr* adlı eserin Mısır tarihi, sosyo-kültürü, iktisadı, antropolojisi, sanat ve mimarisi için ne anlam ifade ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Abdullatif el-Bağdadî, el-İfâde ve'l-i'tibâr, Mısır, Gize, Kahire, İskenderiye

ABSTRACT

The present study aimed to analyze “*el-İfâde ve’l-i’tibâr fi’l-umûri’l-müşâhede ve havâdisi’l-mu’âyene bi-arzı Mısır*” by Abd al-Latif al-Baghdadi, which was written on Egypt in 600/1204. Based on the approach and narratives by Baghdadi in this work, the economic, socio-cultural life of the Egyptian people in that period and the archeological artifacts excavated in Egypt were scrutinized. Furthermore, the impact of the River Nile on Egyptian people, the famine, tragic events, and resulting material and spiritual downfall experienced between 597/1201-598/1202, and the plants indigenous to Egypt and the animals that inhabit the Nile River were among the themes of the study. Furthermore, subthemes such as earthquakes in Egypt, their effects on people and the destruction caused by the earthquakes were also included.

Descriptive and interpretive methods were used in the study. Furthermore, the current meanings of the information provided by Baghdadi were discussed, the information he provided were compared with the narratives of later authors on pyramids and other antiquities to test the reliability of the former. The multidisciplinary dimension of the work and its significance in history science were analyzed. The study focused on questions such as the significance of the work, the topics it tackled, the utilized approach, the reliability of the information provided in the work, and the methodology adopted by Baghdadi in this work. Finally, an attempt was made to determine the significance of “*el-İfâde ve’l-i’tibâr*” for the history, socio-culture, economics, anthropology, art and architecture of Egypt.

Keywords

Abd al-Latif al-Baghdadi, *el-İfâde ve’l-i’tibâr*, Egypt, Giza, Cairo, Alexandria.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI	1
2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	2
3. ARAŞTIRMANIN PLAN VE METODU	2
4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLÂTİF el-BAĞDADÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

1.1. HAYATI.....	6
1.2. ÖĞRENİMİ VE İLMÎ YOLCULUKLARI	9
1.3. DERS ALDIĞI HOCALAR.....	19
1.3.1. Ziyauddin Ebû Necib es-Sühreverdi Abdulkahir b. Abdullah b. El- Bekrî ..	20
1.3.2. Ebû'l Feth Muhammed b. Abdülbaki Muhammed b. Süleyman el-Bağdadî İbn-i Bittî	20
1.3.3. Ebû Zur'a Tahir b. Muhammed b. Tahir el-Makdisî el-Hemedanî.....	20
1.3.4. Yahya b. Sabit b. Bundar Ebû Kasım el-Bağdadî el-Bekkâl	20
1.3.5. Cemaleddin Ebû Kasım Yahya b. Ali b. Hibetullah el-Bağdadî	21
1.3.6. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbnü'l Haşşâb el-Bağdadî	21
1.3.7. Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah Ebû'l Berakât el-Enbarî en-Nahvî	21

1.3.8. Ebû Bekr el-Mübarek b. Ebî Talib el-Mübarek b. Ebî'l Ezher Sa'îd Vecihüddin İbnü'd-Dehhân ed-Darîr.....	22
1.3.9. Ebû Ubeydullah el-Hüseyn b. Ahmed el-Kerhî.....	23
1.3.10. Abdullah İbn-i Nâilî.....	23
1.3.11. Ebû'l Feth Kemaleddin b. Yunus el-Mevsilî.....	23
1.3.12. Ebû'l Kasım Hibetullah b. Ali b. Su'ud el-Ensarî el-Busayrî.....	24
1.4. BAĞDADÎ'NİN İLMÎ ŞAHSIYETİNİN OLUŞMASINDAKİ ARKA PLAN.....	25
1.5. TARİH, TABAKAT ve TERACİM KİTAPLARINDA HAKKINDA SÖYLENENLER	30
1.6. ESERLERİ	32
1.6.1. Tefsir-Hadis.....	32
1.6.2. Akaid-Kelam.....	34
1.6.3. Matematik	35
1.6.4. Havâss	35
1.6.5. Tarih.....	35
1.6.6. Felsefe-Mantık	36
1.6.7. Tıp, Anatomi, Botanik ve Farmakoloji	38
1.6.8. Gramer.....	44
1.6.9. Edebiyat.....	45
1.6.10. Ansiklopedi-Luğat.....	46
1.6.11. Siyaset	47

İKİNCİ BÖLÜM

EL- İFÂDE ve'l İ'TİBÂR ADLI ESERDE MİSİR'İN COĞRAFÎ-SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

2.1. ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	49
2.2. MİSİR'İN COĞRAFÎ YAPISI, İKLİM ÖZELLİKLERİ VE İNSANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	51
2.3.MİSİR'DA YETİŞEN BİTKİLER VE İLAÇ YAPIMINDA KULLANIMLARI	55
2.4. MİSİR'DA YAŞAYAN HAYVAN TÜRLERİ	61
2.5. ARKEOLOJİK ESERLER VE MİMARÎ YAPI	66

2.6. MİSİR'DA GÖRÜLEN İLGİNÇ YAPILAR VE ULAŞIM ARAÇLARINDAN BİRİ OLAN GEMİLER	88
2.7. YEMEK KÜLTÜRÜ.....	90
2.8. NİL NEHRİ, MED-CEZİR VE BİRTAKIM YASALAR	92
2.9. 597/1200-1201 YILI OLAYLARI (KITLIK, AÇLIK VE BİRTAKIM TRAJİK HADİSELER).....	95
2.10. 598/1201-1202 YILI OLAYLARI (KITLIK, VEBA, DEPREMLER)	102
2.10.1. Hama'dan Gelen Mektup	105
2.10.2. Dımaşk'tan Gelen Mektup	106
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA.....	112

KISALTMALAR

b.	Bin
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviri
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	Hicri
İSAR.	İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı
M.	Miladi
MEB.	Milli Eğitim Basımevi
MÖ.	Milattan önce
MS.	Milattan sonra
no.	Numara
ö.	Ölüm
s.	Sayfa
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzeri
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Bu araştırmada Abdullatif el-Bağdadî'nin 600/1204 yılında Mısır üzerine yazdığı *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır* adlı eseri incelenmiştir. Bu eser bağlamında o dönemdeki Mısır halkının iktisadî hayatı, sosyo-kültürel yaşantısı ve Mısır'da bulunan arkeolojik eserler hakkında Bağdadî'nin yaklaşım ve anlatımları üzerinde durulmuştur. Bunların yanısıra Nil nehrinin Mısır halkı üzerindeki etkileri, 597/1201-598/1202 yıllarında meydana gelen açlık, kıtlık ve bunlar sonucunda toplumda yaşanan trajik hadiseler, maddî krizler ve manevî çöküşler, Mısır'da yetişen bitkiler ve Nil nehrinde yaşayan hayvanlara da araştırmanın temaları arasında yer verilmiştir.

Bu ana temaların yanısıra yan temalar olarak Mısır'da yaşanan depremler, halk üzerindeki etkileri ve depremler sonucu meydana gelen tahribatlar da konu edinilmiştir. Ayrıca Bağdadî'nin alt çene kemiği hakkında Galen'e getirdiği eleştiriler ve bu eleştirilerin temel dayanakları da çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Çalışmada Bağdadî'nin piramitler ve diğer önemli antik eserler hakkında verdiği bilgiler ile yetinilmemiş, kendisinden önce ve sonra yaşamış müelliflerin de anlatımlarına yer verilmiştir. Böylelikle Bağdadî'nin verdiği bilgilerin güvenilirliği de tespit edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda Bağdadî'nin bazı konularda düştüğü ilmi hatalardan da bahsedilmiştir.

Bağdadî'nin tarih ile ilgili eserlerinden sadece *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır* adlı eseri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Dolayısıyla bu eser merkeze alınmış ve araştırma bu eserle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte bağlam ile alakalı yeri geldiğinde Bağdadî'nin anlattıklarını teyit etme veya tenkit etme adına klasik eserlere de başvurulmuştur.

2. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Abdullatif el-Bağdadî'nin Mısır hakkında yazdığı *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eseri, hacmi küçük olmasına rağmen barındırdığı zengin muhteva açısından oldukça önemli bir eserdir. Bundan hareketle araştırmanın önemi, eserin önemi ile paralellik arz etmektedir. Nitekim söz konusu bu eserde Bağdadî'nin, multidisipliner (çok alanlı) bir kişilik olduğu görülmektedir. İslamî ilimler başta olmak üzere antropoloji, tıp, anatomi, zooloji, botanik ve farmakoloji alanlarında yetkinliği göze çarpmaktadır.

Bu eser müsteşrikler tarafından önemli görülmüş, üzerine incelemeler yapılmış ve birçok dile çevrilmiştir. Bu da Abdullatif el-Bağdadî'nin Batıda tanınmasını ve bilinmesini sağlamıştır. Ancak bizde bu eser üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış olup bu denli önemli bir eser göz ardı edilmiştir. Araştırmamızın önemi de buradan kaynaklanmaktadır. O dönemdeki Mısır tarihini, antropolojisini, iktisadını, sanatsal ve mimarî yapısını yansıtan böyle bir eseri çalışarak, eserin bilinmesi, tanınması ve sahip olduğu değerin anlaşılması hedeflenmiştir.

Araştırmanın amacı, eserin multidisipliner boyutunu ortaya koymak, eserin tarih bilimi içindeki yerini tespit etmek ve Bağdadî'nin çok yönlülüğünü irdelemektir. Eserin niye bu kadar önemli olduğu, hangi konuları ele aldığı, konuların ne şekilde işlendiği, eserde verilen bilgilerin güvenilirliği, Bağdadî'nin eserde nasıl bir yöntem takip ettiği gibi sorulara odaklanmak ve bu soruları temellendirmek araştırmamızın temel hedefleri arasındadır. Nihai olarak *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eserin Mısır tarihi, sosyo-kültürü, iktisadı, antropolojisi, sanat ve mimarisi için ne anlam ifade ettiği ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

3. ARAŞTIRMANIN PLAN VE METODU

Araştırma bir giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde Bağdadî'nin ilmî şahsiyetini ortaya koyma ve anlama adına onun hayatı, öğrenimi, ilmi yolculukları, ilmi şahsiyetinin oluşmasında etkili bir faktör olan ders aldığı

hocalar ve son olarak tarih, tabakat ve teracim müelliflerinin kendisi hakkında söyledikleri konu edinilmiştir.

Araştırmamızın temelini oluşturan ikinci bölümde ise, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eser bağlamında o dönemdeki Mısır'ın coğrafi yapısı, iklim özellikleri, iklimin insanların fiziksel ve psikolojik halleri üzerindeki etkilerinden söz edilmiş, Mısır'da yetişen bitkilerden, Nil nehrinde yaşayan hayvanlardan ve Mısırdaki bulunan antik eserlerden bahsedilmiştir. Son olarak 597/1201-598/1202 yıllarında meydana gelen kıtlık neticesinde sosyal hayatta bazı trajik olayların yaşanmasına sebep olan maddî-manevî krizler işlenmiştir.

Çalışmada takip edilecek yöntem ve metoda gelince, betimleyici ve yorumlayıcı yöntemler kullanılmıştır. Ayrıca Bağdadî'nin verdiği bilgilerin günümüzde ne anlam ifade ettiği tartışılmış, kimi zamanda özellikle antik eserlerle ilgili verdiği bilgiler, kendisinden sonra gelen müelliflerin piramitler ve diğer antik eserler hakkında söyledikleriyle karşılaştırılmış ve böylelikle bilgilerin güvenilirliği test edilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bağdadî'nin *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eseri hakkında herhangi bir çalışma bulunmadığından ötürü, araştırma esnasında talî kaynaklar olarak tarih, tabakat ve teracim eserleri merkeze alınmıştır. Bağdadî'nin hayatı, öğrenimi, ilmî yolculukları ders aldığı hocalar, tarih, tabakat ve teracim kitaplarında hakkında söylenenler anlatılırken; Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Üdebâ'sı*, Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât'ı*, Zehebî'nin *el-İber fî haberi men gaber'i*, Yafî'nin, *Mir'atü'l-cinân ve-'ibretü'l-yekezân'ı*, İbnü'l 'İmad'ın *Şezerâtü'z-zeheb'i*, Munzirî'nin *et-Tekmile'si*, Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-vefeyât'ı*, İbn-i Ebî Usaybia'nın *Uyûnü'l-enbâ'sı*, İbn-i Kesir'in *Tabakâtü's-Şâfi'iyye'si*, Suyutî'nin *Buğyetü'l-vu'at'ı* ve Hüsnü'l-muhâdara'sı, İbn-i Tağriberdî'nin *en-Nücümü'z-zâhire'si*, Ramazan Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı* adlı çalışması, Enes Taş'ın *Abdullatif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri: Tahkikli Neşir ve Muhteva Analizi* gibi eserlerden istifade edilmiştir.

Mısır'da yetişen bitkiler bölümünü işlerken; Kalkaşandî'nin *Subhul-a 'şa'sı*, Abdurrahman Hamide'nin *'Alamü'l Coğrafiyyine'l-Arab'ı*, Nil nehrinde yaşayan hayvanlardan söz edilirken de Makrizî'nin *el-Mevâ'iz ve'l i'tibâr'ı* ve Mes'udî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'inden faydalanılmıştır.

Mısır'da bulunan arkeolojik eserler ve mimarî yapıdan bahsedilirken; Yakut el-Hamevî'nin *Mü'cemü'l-büldân'ı*, Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb'i* Sıbt İbnü'l Cevzî'nin *Mir'atü'z'zamân'ı* İbn-i Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-epsâr'ı* ve Afet İnan'ın *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti* gibi eserlerden istifade edilmiştir. Mısır'da 597/1201-598/1202 yıllarında yaşanan açlık, kıtlık ve birtakım trajik hadiseler anlatılırken de Makrizî'nin *İğasetü'l-ümme'si* ve *es-Sülûk'ü*, İbnü'l Esir'in *el-Kamil fi't-Târih'i* kaynak olarak kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLÂTİF el-BAĞDADÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

Bu bölümde Bağdadî'nin ilmî şahsiyetini anlama noktasında hayatı, öğrenimi, ilmi yolculukları, ilmi şahsiyetinin oluşmasında etkili bir faktör olan ders aldığı hocalar ve son olarak tarih, tabakat ve teracim müelliflerinin onun hakkında söyledikleri ele alınacaktır.

1.1. HAYATI

Tam adı Muvaffakuddin Abdullâtif b. Yusuf b. Muhammed b. Ali b. Ebî Sa'd'dır. Ebû Muhammed el-Bağdadî eş-Şaffî en-Nahvî el-Luğavî et-Tabîb olarak da bilinmektedir.¹ Bağdadî, 557/1160 yılında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.² Fizikî yapı ve dış görünüş itibariyle kısa boylu ve zayıf bir yapıya sahip olduğu için İbn-i Nokta ve İbn-i Lebbâd künyeleriyle de anılmıştır.³ Bağdadî, aslen Musullu olan kültürlü bir aileye mensup olup⁴ babası Ebû'l İz Yusuf ve amcası Ebû'l Fadl Süleyman, dinî ve

¹ Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, **el-İber fî haberi men gaber**, Muhammed es-Said Besyunî ez-Zağlul (Thk.), Darü'l Kutub'il-İlmiyye, Beyrut 1985, c. 3, s. 204; Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman el-Yaffî, **Mir'atü'l-cinân ve-'ibretü'l-yekezân**, Halil Mansur (Thk.), Darü'l Kutub'il İlmiyye, Beyrut 1997 c. 4, s. 54; Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed İbn el-İmad, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahhârî men zeheb**, Abdulkadir el-Arnâvut- Mahmud el-Arnâvut (Thk.), Darü İbn-i Kesir, Beyrut 1986, c. 7, s. 232.

² Abdulazim b. Abdulkavi el-Munzirî, **et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale**, Beşşar Avvad (Thk.), Müessesetü'r- Risale, Beyrut 1985, c. 3, s. 298; Zehebî, **el-İber fî haberi men gaber**, c. 3, s. 204; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, Şuayb el Arnâvut-Beşşar Maruf (Thk.), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1982, c. 22, s. 320; Ebû Nasr Tacuddin Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafi es-Subkî, **Tabakâtü's-Şaffî'iyyeti'l-kübrâ**, Mahmud Muhammed et-Tenahi-Abdulfettah el-Hûlv (Thk.), Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî-Darü'l İhya Kutubî'l Arabiyye, Kahire 1964, c. 8, s. 313.

³ Selahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, Ahmed el- Arnâvut (thk.), Darü'l İhya et-Turâsî'l Arabî, Beyrut 2000, c. 19, s. 73; Ömer Rıza Kehhale, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, Müessesetü'r -Risale, Beyrut 1993, c. 2, s. 218.

⁴ Cemaleddin Abdurrahim el-Esnevî, **Tabakâtü's-Şaffî'iyye**, Abdullah el-Cebûr (Thk.), Darü'l 'Ulûm, Riyad 1981, c. 1, s. 274.

aklî ilimlerde dönemin otoriteleri arasında kabul edilmekteydi.⁵ İşte böyle bir aile ortamında ve ilim çevresinde büyüyen Bağdadî⁶, erken yaşlarda ilimle tanışmış, oyun ve eğlenceden yüz çevirip akranlarından farklı bir yol tutmuş ve Kuran-ı Kerim'i ezberleyip hadis dinlemekle meşgul olmuştur.⁷ Daha sonra fıkıh, dil ve edebiyat alanlarında temel kabul edilen kitapları okuyarak icazetini almıştır. İcazetini aldıktan sonra bilgi seviyesini artırmak için dönemin ilim ve kültürle meşhur merkezlerine ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir.⁸ Gittiği her ilim merkezinde çeşitli meclislerde tartışmalara, sohbetlere ve ilim halkalarına katılmış olup özellikle dil, edebiyat ve tıp alanlarında kendisini oldukça geliştirmiş ve bu alanlarda hatırı sayılır bir konuma erişmiştir.⁹

Bağdâdî, Bağdat'ta sarf, nahiv, fıkıh ve hadis ilimlerini tahsil edip bu arada Mağrib'ten Bağdat'a gelen İbn-i Nailî isminde bir âlimden de aklî ve felsefî ilimleri de aldıktan sonra İbn-i Sînâ, Behmenyar ve Gazzâlî'nin eserlerine yönelmiştir.¹⁰ Daha sonra Bağdat'tan ayrılıp 585/1189 yılında Musul'a oradan da Suriye ve Mısır'a ilmî yolculuklara çıkmıştır. Musul'da dönemin ünlü bilgini Kemaleddin b. Yunus'la tanışmış ve ondan oldukça istifade etmiştir.¹¹ Burada bulunduğu süre zarfında İbn-i Muhacîr medresesinde ve Darü'l-Hadiste dersler vermeye başlamış, Şihabüddin es-Sühreverdî el-Maktul'un (ö. 587/1191) eserlerini incelemiştir. Eserlerini okuduktan sonra Sühreverdî'yi ağır bir şekilde eleştiriye tabi tutmuştur.¹² Bu eleştirinin nedenleri Bağdadî'nin öğrenimi ve ilmi yolculukları başlığı altında anlatılacaktır.

⁵ Abbas Azavi, **et-Ta'rîf bi'l-müerrihîn fî ahdi Moğol ve't-Türkman**, Şeriketü't-Ticare ve't-Tibaati'l Mahdude, Bağdat 1957, s. 18; Mahmut Kaya, "Abdullâtîf el-Bağdadî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1998, c.1 s. 254.

⁶ Ali b. Abdullah ed-Difâ', **Ruvvâdü'l-ilmi'l Coğrafiya fî hadareti'l Arabiyyeti ve'l-İslâmiyye**, Mektebetü't-Tevbe, Riyad 1993, s. 178.

⁷ Ahmed b. Kasım es-Sa'di el-Hazrecî İbn-i Ebî Usaybia, **'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'**, Nizar Rıza (Thk.), Darü'l Mektebeti'l Hayat, Beyrut 1965, s. 683; Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c. 19, s. 75.

⁸ Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c. 19, s. 75; İsmail b. Ömer İbn-i Kesir, **Tabakâtü's-Şaffiyye**, Abdülhafız Mansur (Thk.), Darü'l Medari'l İslami, Beyrut 2004, c. 2, s. 749; Kehhale, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, c. 2, s. 218.

⁹ Munzirî, **et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale**, c. 3, s. 298; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR, İstanbul 1998, s. 136.

¹⁰ İbn-i Ebî Usaybia, **'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'**, s. 685; Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c. 19, s. 76; Mahmut Kaya, "Abdullâtîf el-Bağdadî", c. 1, s. 254.

¹¹ Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c. 19, s. 76; Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 36.

¹² İbn-i Ebî Usaybia, **'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ'**, s. 686; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, c. 22, s. 323; Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, c. 19, s. 76.

Bağdadî, 586/1190'da Şam'a giderek Taceddin el-Kindî el-Bağdadî ile münazaralarda bulunmuş ve kısa sürede ilmî üstünlüğü ve başarısı herkes tarafından kabul edilip takdir edilmiştir.¹³ 587/1191'de yolculuğuna önce Kudüs daha sonra Mısır ile devam etmiş, Kudüs'ten Akka önlerinde bulunan Selahaddin Eyyûbî'yi ziyaret etmek istemiş fakat Selahaddin'in yoğun işleri olmasından ötürü onunla konuşma fırsatı yakalayamamıştır. İmâdüddin Kadî el-Fâzıl'ın bir tavsiye mektubu üzerine Kahire'ye geçmiştir.¹⁴ Burada bulunduğu sırada İmâdüddin Kadî el-Fâzıl ve Ebû'l Kasım eş-Şariî, Yasin es-Simyaî ve meşhur Yahudi bilgini İbn-i Meymun gibi dönemin önde gelen bilginlerini tanıma fırsatı yakalamıştır.¹⁵ Ebû'l Kasım eş-Şariî'den felsefe dersleri almıştır.¹⁶ Bağdadî, 588/1192'de Mısır'da hüküm süren Eyyubîler'in teveccühünü kazanmış ve Selahaddin Eyyubî ile tanışma şerefine nail olmuştur. Selahaddin ve oğulları tarafından Bağdadî'ye ayda 30 dinar (Bu sayı daha sonra 100'e çıkarılmıştır) maaş bağlanmış ve Şam'da Emevîye Camii'nde müderrislik yapmak için görevlendirilmiştir.¹⁷

Bağdadî, 597-598/1200-1202¹⁸ yılları arasında Mısır'da bulunurken burada meydana gelen kıtlığı, sosyal ve ekonomik krizi, maddî ve manevî çöküşü meşhur *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eserinde büyük bir incelik ve ustalıkla işlemiştir. 602/1206'da (veya 1207) Kudüs'te Mescid-i Aksâ'da, 603/1207'de (veya 1208) ise Şam'ın Âzîziye medresesinde müderrislik yapmıştır.¹⁹ Bu medresede verdiği dersler daha çok tıp ilmi ile alakalı olup tıp ilmi ile ilgili eserlerini burada yazdığı söylenmiştir.

Bağdadî, daha sonra 616/1220 yılında Şam'dan ayrılarak Halep üzerinden Erzincan'a geçmiş, Erzurum, Kemah, Malatya, Divriği ve Besni gibi Anadolu'nun

¹³ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ', s. 686; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 77.

¹⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 77; Zeki Muhammed Hasan, *er-Rehhâletü'l-Muslimûn fî 'usuri'l-vusta*, Darü'r-Raidi'l Arabi, Beyrut 1981, s. 108; Abdurrahman Hamide, 'Alamü'l Coğrafiyyine'l-Arab, Darü'l Fikri'l Mu'asır, Dimaşk 1995, s. 401.

¹⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ', s. 687-688; M. TH. Houtsma, 'Abdullâtîf', *MEB İA*, İstanbul 1978, c. 1, s. 92.

¹⁶ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ', s. 688; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 77.

¹⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 75; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137.

¹⁸ Ignaty Krachovski, *Tarihü'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-Arabi*, Selahuddin Osman Haşim (Çev.), Matbaatu Lecneti't-telif ve't-tercüme, Kahire 1963, c. 1, s. 345.

¹⁹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ', s. 689; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 78.

önemli merkezlerine yolculuk yapmıştır. Bu bölgede hüküm süren ve tabîi ilimlere büyük ihtimam gösteren Mengücekoğullarından Alâaddin Davut Behram Şah'ın sarayında uzun bir müddet kalmış ve yazdığı birçok eseri bu hükümdara atfettiği söylenmiştir.²⁰ Alâaddin Keykubat, Erzincan'ı alıp Mengücekliler'in hâkimiyetine son verince 625/1229 yılında Bağdadî de buradan ayrılmış ve Halep'e gitmiştir.²¹ 629/1231 yılında hacca gitmek üzere Halep'ten yola çıkmış ancak Bağdad'a ulaştığında hastalanıp burada vefat etmiş ve Verdiye mezarlığına babasının yanına defnedilmiştir.²² İbn Tağrıberdî ise onun ölümünü 630/1232 yılı olarak vermiştir.²³

1.2. ÖĞRENİMİ VE İLMÎ YOLCULUKLARI

Bağdadî'nin öğrenimi ve ilmî yolculukları, en sağlıklı kaynak olan İbn-i Ebî Usaybia'nın *'Uyûnü'l-enbâ* adlı eserinde yer alan Bağdadî'nin yazdığı ancak müstakil bir eser olarak günümüze kadar ulaşmayan kendi otobiyografisinden aktarılacaktır. Bunun yanında yeri geldikçe ilmî hayatını ve seyahatlerini konu edinen diğer kaynaklara da atıflarda bulunulacaktır.

İbn Ebî Usaybia'nın naklettiğine göre; Bağdadî küçük yaşlardan itibaren ilimle tanışmış, babası tarafından hadis dersleri almak üzere İbn-i Bittî diye maruf Ebû'l Feth Muhammed b. Abdalbaki, Ebû Zur'a Tahir b. Muhammed el-Makdisî, Ebû Kasım Yahya Sabit ve dönemin tanınan diğer hocalarına gönderilmiştir.²⁴ Bağdadî'nin babası Ebû'l İz Yusuf hadisle iştigal eden, kıraât ve Kur'an ilimlerinde mütehassıs biriydi. Bunun yanı sıra aklî ve dinî ilimlerde de büyük bir şöhrete

²⁰ İbn-i Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, s. 690; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 78.

²¹ İbn-i Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, s. 690; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137.

²² Munzirî, *et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, c. 3, s. 297-298; Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, c. 3, s. 204; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Ömer Abdusselam Tedmuri (Thk.), Darü'l Kitabi'l Arabî, Beyrut 1990, c. 45, s. 357; Zehebî, *el-İlâm bi Vefeyâti'l-a'lâm*, Mustafa b. Ali Avd-Rebi Ebûbekir Abdalbaki (Thk.), Müessesetu Kutubi-s Sekafe, Beyrut 1993, c. 2, s. 423; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c. 22, s. 323; Yaffî, *Mir'atü'l-cinân ve-ibretü'l-yekezân*, c. 4, s. 54; Abdurrahman b. Ebi Bekir Celaluddin es-Suyutî, *Buğyetü'l-vu'at*, Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim (Thk.), Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964, c. 2, s. 107; Suyutî, *Hüsnü'l-muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire*, Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim (Thk.), Darü'l İhya el Kutubi'l Arabi-Faysal İsa el-Babî el-Halebî, Kahire 1967, c. 1, s. 541.

²³ Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Vizaretü's-Sekafe, Mısır 1963, c. 6, s. 279.

²⁴ Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim (Thk.), Darü'l Fikri'l Arabî, Kahire 1986, c. 2, s. 194; Subkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-kübrâ*, c. 8, s. 313; Suyutî, *Buğyetü'l-vu'at*, c. 2, s. 106.

kavuşmuştu. Amcası Ebû'l Fadl Süleyman da meşhur bir fakihti. Bağdadî, vaktinin büyük çoğunluğunu yazılan eski eserleri incelemekle ve kitap yazmakla geçirirdi. Yazdığı eserlerin çoğunu kendi eliyle birçok kez istinsah etmiştir. Öte yandan kendinden önceki âlimlerin eserlerini de çok defa istinsah etmiştir. Mısır'dan Dimaşk'a gelmiş ve burada birçok insan onun ilminden istifade etmiştir. Acem ulemasına ve eserlerine hâkimiyet sağlamış, hassaten İbn-i Sînâ'nın görüşlerini iyice tetkik etmiş ve öğrenmiştir. Kendi çağdaşı âlimleri ve mütekaddim ulemanın eksik yönlerini tespit etmiş ve onları eleştirmiştir.²⁵

Bağdadî, İbn Ebî Useybia'nın 'Uyunü'l-enbâ' adlı eserinde bulunan ve kendi otobiyografisini teşkil eden eserinde öğreniminden ve ilmî yolculuklarından şöyle bahsetmektedir:

Darb-i Faluzce'de dedeme ait evde 557 yılında doğdum. Şeyh Ebû Necib'in yanında büyüdüm. Oyun ve eğlence nedir bilmedim. Zamanımın çoğu hadis dinlemekle geçirdi. Bağdat, Mısır, Şam ve Horasan şeyhlerinden icazet aldım. Babam bir gün bana şöyle söyledi: 'Senin, Bağdat'ın ileri gelen âlimlerinin hepsinden dersler almanı ve rivayet ilminde yaşlı hocaların yanında yetişmeni sağladım dedi'. Ben de bu esnada hat öğreniyor, Kur'an ezberliyor, Fasîh'i, Makamât'ı ve Şair Mütenebbî'nin Divan'ı ve benzeri divanları okuyordum. Büyüyüp yetişkin bir yaşa geldiğim zaman babam beni, o zaman Bağdat şeyhi olan Kemaleddin Abdurrahman el-Enbarî'ye götürdü.²⁶ Babamla onun arasında Nizamiye Medresesinde fıkıh eğitimi alırlarken sağlam bir dostluk kurulmuştu. Ona fasîh bir hutbe okudum o da art arda anlayamadığım birçok şey mırıldandı. Fakat etrafında bulunan öğrenciler bu hutbeyi beğenmişlerdi. Enbarî, babama 'Çocuk okutmak bana ağır gelir, onu öğrencim Vecih el-Vasıtî'ye götür ve onun yanında okusun. Belli bir seviyeye geldiğinde yanıma getir dedi'.

Gözü görmeyen Vecih, varlıklı ve kişilik sahibiydi. O da ellerimden tutup her gün sabahtan akşama kadar bana incelik ve görgü kurallarını öğretirdi. Zaferiyye

²⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ', s. 683; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nubelâ, c. 22, s. 320; Muhammed Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, Edvau's-Selef, Suriye 2010, s. 325.

²⁶ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 683-684; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nubelâ, c. 22, s. 322; Necati Avcı, 'Muvaffakuddin Abdüllatif el-Bağdadî'nin Dini İlimlerde Eğitimi ve Öğretimi', Abdüllatif Bağdadî Kongresi Tebliğleri, Kayseri, 14 Mart 1992, 1993, s. 38.

mescidinde onun ders halkalarına katılırdım.²⁷ Bütün şerhleri bana okur ve açıklamalarda bulunup yardımcı olurdu. Ders bittikten sonra mescitten birlikte çıkar, yolda dersleri benimle müzakere ederdi. Evine ulaştığımızda kendisinin özel olarak ilgilendiği kitapları çıkarır ve ezberlediklerini dinlerdim. Daha sonra O, Şeyh Kemaleddin'e gider, derslerini okur, ona birtakım açıklamalarda bulunur ve ben de bu arada onları dinlerdim. Bir süre sonra dersleri ezberleme ve anlama noktasında onu geçer oldum. Gecelerimin çoğu ders ezberlemek ve tekrar yapmakla geçiyordu. Bu hal üzere devam ettim ve bir süre sonra ezberleme gücüm artıp güzel oldu, anlayış kabiliyetim kuvvet buldu ve aydınlandı, zihnî gücüm keskinleşti ve istikâmet buldu.²⁸

Ben şeyhimin ve onun şeyhinin derslerine katılıyordum. İlk olarak el-Luma'yı sekiz ayda ezberledim. Bu eseri başkasına okuyordu ben de her gün yarısından çoğunun şerhini dinlerdim. Eve döndüğümde, Semanîn şerhini, Şeyh Ömer b. Hamza'nın şerhini, İbn-i Burhan şerhini ve elde edebildiğim tüm şerhleri ezber derecesinde mütalaa ederdim. Ders verdiğim öğrencilere okuduklarımı açıklar ve nihayetinde her konuda defterler dolusu konuşabilecek bir seviyeye geldim. Sonra İbn-i Kuteybe'nin, Edebü'l-Kâtib'ini tam bir şekilde ezberledim. Ancak eserin ilk yarısını birkaç ayda ezberleyebildim. Takvimü'l-Lisân'ı da 14 defter dolusu olduğundan 14 günde ezberledim. Daha sonra yine onun eserleri olan Müşkilü'l-Kur'an ve Garîbü'l-Kur'an'ı kısa bir sürede ezberledim. Ardından Ebû Ali el-Farîsî'nin el-İzâh'ını birkaç ayda ezberleyip yazılan şerhleri de mütalaaaya başladım. Bütünüyle araştırmaya yönelip onları teferruatıyla birlikte öğrenip şarihlerin söylediklerini bir araya getirdim. et-Tekmîle'ye gelince onu her gün bir defter olmak üzere birkaç gün içerisinde ezberledim. Bu konularla alakalı geniş ve muhtasar eserleri inceledim. Müberred'in Muktabab'ı ve İbn-i Dürüsteveyhî'nin Kitab'ına düzenli bir şekilde devam ettim. Tabi bu arada şeyhimiz İbn-i Fadlân'ın, Fahrüd-

²⁷ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684; Zehebî, Târihu'l-İslâm, c. 45, s. 355.

²⁸ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684; Zehebî, Târihu'l-İslâm, c. 45, s. 355; Avcı, 'Muvaffakuddin Abdüllatif el-Bağdadî'nin Dini İlimlerde Eğitimi ve Öğretimi', s. 39.

*Devle b. Muttalib'in yaptırdığı asma bir medrese olan Daru'z-zeheb medresesinde verdiği fıkıh ve hadis derslerini de dinlemekten geri kalmıyordum.*²⁹

Bağdadî sözünü şöyle devam ettirir:

Şeyh Kemaleddin'in 130 eseri bulunmakta olup bunların ekseriyeti dil bilgisi olmak üzere fıkıh, usul, tasavvuf ve zühhd ile ilgiliydi. Bu eserlerin çoğunu dinledim, okudum ve ezberledim. Daha sonra Şeyh, biri dil diğeri fıkıh hakkında iki büyük eser yazmaya başladı ancak bu eserleri tamama erdiremeden vefat etti. Sibeveyhî'nin Kitab'ını onun gözetiminde okuyup ezberledim. Ardından Muktabat'ı baştan sona tekrardan iyi bir şekilde ezberledim. Şeyhin vefatından sonra Sibeveyhî'nin Kitab'ını ve Seyrafi şerhini okumaya başladım. Daha sonra İbn-i Ubeyde el-Kerhî'nin nezaretinde çok kitap okudum. Okuduklarımın arasında İbn-i Serac'ın el-Usûl kitabı da vardı. Bunun yanında yine Ferâiz ve Hatib et-Tebrizî'nin Âruz'unu okudum. Bu kişi İber eş-Şecerî'nin güzide öğrencilerinden biriydi. İbn-i el-Haşşab'ın da Zeccac'ın Me'anî'sini Kâtibe Şehde bnt. el-İberî'nin yanında okuduğunu duymuş ve ondan şu müselsel hadisi işitmiştim: 'Merhamet edenlere Allah da merhamet eder, yeryüzündekilere merhamette bulunun ki gökyüzündekiler de sizlere merhamette bulunsun'.³⁰

Bağdadî sözlerini şöyle sürdürür:

Soft giyinimli, güzel yüzlü, vakur, dili tatlı ve her halinden seyyah olduğu anlaşılan Mağribli bir adam Bağdat'a geldi. Bu kişi İbn-i Nailî olarak tanınır ve Mağrib'in Mütelessim kabilesinden olduğunu iddia ederdi. Abdü'l-Mümin'in Fas'ı istilasından sonra oradan ayrıldığını söylerdi. Bağdat'ta ikamet edince devlet büyükleri ve ileri gelenleri onun etrafında toplanır. Onun yanına gelenler arasında Radî el-Kazvinî ve şeyhlerin şeyhi olan İbn-i Sekine de vardı. Onun yanında gidenlerden biri de bendim. Bu zatın yanında Hesab'ın mukaddimesi ile gramer alanında İbn-i Babşâz'ın Muhtasar'ını okudum. İbn-i Nailî'nin öğretim metodu oldukça ilginçti. Buna karşın bazı tutarsızlıklar barındırmaktaydı. İbn-i Nailî, kimya ve muska kitaplarını araştırır ve incelemelerde bulunurdu. Bu âlimin Cabir b.

²⁹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684; Zehebî, Târihu'l-İslâm, c. 45, s. 355; Avcı, 'Muvaffakuddin Abdüllatif el-Bağdadî'nin Dini İlimlerde Eğitimi ve Öğretimi', s. 39-40.

³⁰ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684-685.

Hayyân ve İbn-i Vahşiyye'nin tüm kitaplarını okuduğu bilinmekteydi. Nailî, görünüşü ve mantıklı davranışlarıyla kalpleri cezbe etmişti. Bu durumu görünce bütün ilimlere iştiağım arttı. Bunun yanında O, Nasır li-Dinillah'ı görür ve onu çok beğenirdi.

İbn-i Nailî gidince tekrar ilimle iştigale başladım. Uykudan ve dünyalık lezzetlerden uzak durdum. Gazzâlî'nin kitapları üzerine eğilip yoğunlaştım. Bunlar; Mekâsıd, Mi'yar, Mîzan ve Mahakk en-Nazar idi. Ardından İbn-i Sînâ'nın irili ufaklı birçok eserine yöneldim ve Necât kitabını ezberledim ve eş-Şîfa'yı istinsah edip araştırmalarda bulundum. İbn-i Sînâ'nın öğrencisi olan Behmenyar'ın Kitabü't-Tahsil'ini edindim. Cabir b. Hayyân ve İbn-i Vahşiyye'nin birçok eserini kitaplığıma ekledim. Çalışmalarım sırasında beni en çok yanıltan İbn-i Sînâ'nın tamamlandıkça eksik tarafları ortaya çıkan felsefesini tamamlayan es-San'at kitabı oldu.³¹

585/1189 senesinde ilim noktasında beni doyuracak kimsenin kalmadığını görünce Bağdat'tan ayrılıp Musul'a geldim. Orada Kemaleddin b. Yunus'u buldum. Matematik, fıkıh ve hikmet alanlarında oldukça birikimli biriydi. Bütün aklını ve vaktini Kimya'ya ayırmıştı. Birçok insan yanına ders okumaya gelirdi. Ben de İbn-i Muhacir medresesinde ve altında bulunan Darü'l-hadis'te dersler verdim. Bir sene kaldığım Musul'da gece gündüz kesintisiz bir şekilde ilimle iştigal ettim. İnsanların, filozof olarak gördükleri Şihabüddin es-Sühreverdî'ye yöneldiklerini işittim. Yine Sühreverdî'nin eski ve yeni âlimleri geride bıraktığına, eserlerinin tüm eserlerden üstün olduğuna inanıyorlardı. Kemal b. Yunus'tan, Sühreverdî'nin eserlerini istedim. Onun, Lemha, Telvihât ve Me'aric kitaplarını elde ettim. Bu eserleri araştırıp inceledikten sonra bilgilerin yetersiz olduğuna ve dönemin insanının cehaletine delalet eden şeylerle karşılaştım.³²

Daha sonra 586/1190 senesinde buradan ayrılıp Dimaşk'a gittim. Oranın ileri gelenleri ve Bağdat'tan gelenlerle bir arada bulundum. Bunlar arasında Şeyh Ebû Necîb'in oğlu Cemaleddin Abdullâtîf, İbn-i Talha el-Kâtib, İbn-i Cehir ailesi, Vezir İbn-i el-Attâr ve Vezir İbn-i Hubeyre bulunmaktaydı. Ayrıca Bağdatlı dil bilgini Tacüddin el-Kindî ile bir arada bulundum. Aramızda bazı ilmî tartışmalar

³¹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685.

³² İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 686; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nubelâ, c. 22, s. 323; Safedî, el-Vâfi bi'l-vefeyât, c. 19, s. 76.

yaşandı. Kendisi ağır başlı, zeki ve maddî açıdan varlıklı biriydi. Fakat bu zat kendini çok beğenir, onunla oturanlara eziyet verirdi. Onunla farklı konularda münazaralarımız oldu ve Allah beni çoğu meselede ona üstün kıldı.³³

Burada birçok eser yazdım. Bunlardan biri de Garibü'l-Hadis el-Kebir idi. Bu eserde Ebû Kasım İbn-i Sellâm, İbn-i Kuteybe ve Hitabî'nin gariplerini bir araya getirdim. Bu esere Musul'da bulunduğum sırada başlamıştım daha sonra bu eserimi muhtasar ederek el-Mücerred adını koydum. Sonra Fatihâ Süresi'nin i'rabı üzerine yirmi fasikül tutan el-Vâdih adlı bir eser yazdım. Yine Kitabü'l-Elif ve'l-Lâm, Kitab'ı Rubbe ve mütekellimin dilinden düşürmediği zat-sıfat hakkında eserler yazdım. Bunun yapmamdaki gaye Kindî'ye reddiye idi.³⁴

Dımaşk'tan Kudüs'e geçtim. Akka önlerinde bulunan Selahaddin Eyyubi'ye uğradım. Burada Kadiasker olan Bahaüddin İbn-i Şeddâd'la bir arada bulundum. Musul'da sahip olduğum şöhret ona ulaşmıştı. Beni görünce iyi bir şekilde karşıladı. Daha sonra beraber İmâdüddin el-Kâtib'e uğradık. Onu orada müsveddesiz ve sülüs hattıyla bir mektup yazdığını gördüm. Bana dedi ki; 'Bu mektup sizin memleketinize gönderilecek'. Ardından kelamla ilgili meselelerde müzakerelerde bulunduk. Daha sonra Kadî el-Fâzıl'ı ziyaret ettik. Oraya gittiğimizde akıl ve duygu dolu, zayıf sıska birini gördüm. Bu sırada iki kişiye bir şeyler yazdırıyor aynı zamanda kendisi de yazıyordu. Yazarken adeta bütün organlarıyla yazıyordu. Kadî el-Fâzıl, Yüce Allah'ın 'Eğer oraya geldiklerinde kapıları açılınca muhafızlar onlara der ki...' ayetindeki (Zümer, 39/71) 'eğer geldiklerinde' şartının cevabı nerede? ve 'Şayet o Kur'an ile dağlar yürütülürse' ayetindeki (Ra'd, 13/31) 'Şayet'in cevabı nerededir? diye sordu. Başka meselelerle ilgili de bir şeyler sordu ama bununla birlikte yazı yazmaya da devam ediyordu. Sonra bana; 'Dımaşk'a dön, sana ödenekte bulunsunlar' dedi. Ben de ona Mısır'a gitmek istediğimi söyledim. Bunun üzerine

³³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 77; Abdülhalim Muntasır, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr li-Abdillâtif el-Bağdadî*, Hey'etü'l Mısriyyeti'l 'Amme li'l-Kitab, Mısır 1995, s. 7.

³⁴ İbn-i Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, s. 686.

beni, bir mektup yazarak Kahire'ye gönderdi. Gittiğimde beni, Kadî el-Fâzıl'ın misafiri olarak tanıttılar. Orada ilgi ve teveccühe mazhar oldum.³⁵

Mısır'da Hacib Lu'lu mescidinde bulundum. Buradaki amacım Yasin es-Simyaî, Musa b. Meymun ve Ebû Kasım eş-Şariî ile görüşmekti. Hepsiyle görüştüm ancak Yasin'in yalancı ve bid'atçı biri olduğunu, Kimyada Şakanî'yi desteklediğini ve ondan örnekler getirdiğini gördüm. O, Hz. Musa'nın yapamadığı şeyleri kendisinin yapabildiğini ne zaman ve ne kadar isterse altın sikkeler getirtebileceğini iddia ediyor ve Nil nehrinin suyunu çadıra dönüştürebileceğini ve arkadaşlarıyla altında oturabileceklerini ileri sürüyordu. Bundan ötürü kendisi basit bir kişilikti.³⁶

Musa b. Meymun yanıma geldi. Kendisi oldukça faziletli, riyasete ve dünya ilmiyle iştigal olanlara muhabbet besleyen biri olarak buldum. Tıp'a dair bir eser yazmış ve onu Calinos'un (Galen) 16 maddesinden ve diğer beş ayrı eserden iktibas ettiği bilgiler ile donatmıştı. O, naklettiklerini değiştirmeyip olduğu gibi aktaran biriydi. Bunun yanında Yahudilerle ilgili hususî bir kitap yazmış ve adını da Kitabü'd-Delâle koymuş ve kitabı İbranice dışında herhangi bir dilde istinsah edenin hayatının sonuna kadar lanetleneceğini kaydetmişti. Ben bu kitaba ulaşabildim ve kitabın yapıcı ve ıslah edici bir kitap olduğunu düşünmüştüm oysa kitap ahlakî ifsat edici dinî kural ve itikâdı tahkir eden bir kitap olduğunu gördüm.³⁷

Günün birinde mescitte kalabalık bir cemaate ders verirken içeriye eski püskü, yıpranmış elbiseli, nur simalı ve makbul yüzlü bir yaşlı adam girdi. Topluluk ona saygı gösterisinde bulunup onu en öne aldılar. Bu arada ben de konuşmamı sürdürüyordum. Cemaat ayrılınca mescidin imamı yanıma yaklaşarak 'Bu şeyhi tanıyor musun? Bu adam Ebû Kasım eş-Şariî'dir' dedi. Bende kalkıp onunla kucaklaştım ve ben de seni arıyordum dedim. Onu alıp evime getirdim, yemek yiyip sohbette bulunduk. Onun, insanların arzulayıp aradıkları ve düşüncelerini beğendikleri biri olduğunu gördüm. Sireti ve sureti filozoflarınkine benzemekteydi. Faziletli işler dışında hiç bir şeye önem vermezdi. Bir müddet beraber bulunduk ve

³⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 687; Safedî, el-Vâfi bi'l-vefeyât, c. 19, s. 77; Muhammed Kürd Ali, Künûzü'l-ecdâd, s. 326; Avcı, "Muvaffakuddin Abdüllatif el-Bağdadî'nin Dini İlimlerde Eğitimi ve Öğretimi", s. 42-43.

³⁶ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 687; Safedî, el-Vâfi bi'l-vefeyât, c. 19, s. 77.

³⁷ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 687.

bu arada o, geçmiş ulemanın ve Ebû Nasır el-Farabî'nin eserlerini inceliyordu. Tabi benim bu zatlardan hiçbirine inancım yoktu. Çünkü bana göre felsefenin tümü İbn-i Sînâ'nın kitaplarında toplanmıştı. Ebû Kasım eş-Şariî ile herhangi bir konuda konuştuğumuzda, konuşmamın akıcılığı ve dile olan vukufiyetimle ona galebe çalıyor o da bana kuvvetli deliller ve sebeplerle üstünlük sağlıyordu. Böylelikle sohbetinden bıkmıyor ve müzakerelerimizi sürdürüyordum. Yavaş yavaş Farabî'nin ve Themistius'un kitaplarını getirir, benim eksik taraflarımı düzeltir ve üslubumu yumuşatarak mutedil bir çizgiye çekerdi. Bunun sonucunda onunla yakınlık kurmaya başladım.³⁸

Daha sonra Selahaddin'in 588/1192 senesinde Haçlılarla ateşkes yaptığı ve Kudüs'e döndüğü söylentileri etrafa yayıldı. Ben de onu görmeye karar verip yanıma da eski âlimlerin yazdığı birtakım kitapları alarak Kudüs'e gittim. Orada gözleri kendine çeken ve kalpleri muhabbetle dolduran büyük bir melik gördüm. Selahaddin'in huzuruna çıktığım ilk gece meclisinin ilim ehli kimselerle dolu olduğunu, çeşitli ilimler hakkında konuşulduğunu ve Selahaddin'in onları dinlediğini ve yer yer onlara katıldığını gördüm. Kudüs surlarının nasıl yapılacağı, hendeklerin nasıl kazılacağını, bu konulardaki ilmi maharetini ve konuşması sırasındaki edebîliğini gördüm. Kudüs surlarının inşasına ve hendek kazımına oldukça önem verir, bizzat kendisi omuzlarında taşlar taşır, insanlardan fakir-zengin, güçlü-zayıf herkes yardım ederdi. Yardım edenler arasında İmâdüddin el-Kâtib ve Kadî el-Fâzıl da vardı. Sabahtan öğleye kadar çalışır, sonra evine dönüp yemeğini yer ve dinlenirdi. Daha sonra ikindi vakti çıkar, akşam tekrar dönerdi. Gecenin çoğunu ertesi gün yapacağı işi düşünmekle geçirirdi. Selahaddin bana hazineden ayda 30 dinar olmak üzere maaş bağladı. Daha sonra bu meblağ çocukları tarafından 100 dinara çıkarıldı.³⁹

Ben, buradan ayrılıp Dimaşk'a döndüm ve ilimle uğraşıp dersler verdim. Geçmiş ulemanın kitaplarını okudukça iştiyakım daha da arttı. İbn-i Sînâ'nın kitaplarını okuyunca geçersiz ve faydasız olduğunun farkına vardım ve dalaletten

³⁸ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 687-688; Safedî, el-Vâfi bi'l-vefeyât, c. 19, s. 77.

³⁹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 688; Ahmed Ramazan Ahmed, er-Rihle ve'r-Rehhâletü'l Muslimûn, Darü'l Beyani'l Arabî, Cidde trs., s. 296; Avcı, 'Muvaffakuddin Abdüllatif el-Bağdadî'nin Dini İlimlerde Eğitimi ve Öğretimi', s. 44-45.

kurtuldum. Bundan dolayı Allah’a şükürüm daha arttı. İnsanların çoğu Kimya ve İbn-i Sînâ’nın kitaplarıyla helak olmuşlardır. Bağdadî sözlerine şöyle devam eder;

Ardından Selahaddin Dimaşk’a gelir ve bir müddet sonra 589/ 1193’te burada vefat eder. Ben, ölümünün ardından insanların bu kadar çok üzüldüğü başka bir melik görmedim. Çünkü kâfiri-müslümanı, iyisi-kötüsü herkes tarafından sevilirdi.⁴⁰

İbn-i Ebî Usaybia’nın aktardığına göre; Bağdadî, Dimaşk’tan Mısır’a geçer. Ezher’de gündüzleri tıp dersleri de olmak üzere tedrisatını sürdürür. Geceleri ise kendisine ayırırdı. Kahire’de iken el-Melikü’n-Nâsır’ın çocukları tarafından hoşça karşılanır ve saygın bir mevkiye sahip olur. Mısır’a geldiği vakit burada daha önce görmediği ve aklı dehşete düşüren büyük bir kıtlığa şahit olur. Bunun üzerine ‘‘Kitabü’l İfâde ve’l-İ’tibar fî’l-Umuri’l-Müşâhede ve’l-Havâdisi’l- Mu’âyene bi-Ard Mısır’’ adlı bir eser kaleme alır ve burada gördüğü, duyduğu ve gözlemlediği şeyleri ele alır. Sultan Seyfeddin Ebû Bekir b. Eyyûb, Mısır, Şam ve doğunun büyük bir bölümünü ele geçirince Bağdadî Kudüs’e geçer. Burada kaldığı süre boyunca Aksa Camii’nde farklı ilimlerde dersler okutur, öğrenci yetiştirir ve çok sayıda eser telif eder.⁴¹

Bağdadî, 604/1207 yılında Dimaşk’a gider ve Aziziye medresesinde kalır. Burada da tedrisatını sürdürerek tıp alanında şöhrete kavuşur ve bu alanla ilgili çok sayıda eser yazar. O, bundan önce gramer alanında tanınmıştı. Bir müddet burada ikamet eder ve kaldığı süre zarfında birçok insan onun ilminden faydalanır. Buradan yönünü Halep’e çevirir. Halep’ten sonra Anadolu’nun farklı şehirlerini dolaşır ve buralarda senelerce kalır. Bağdadî, 625/1227’de Erzurum’a geçer. 626/1228’de Erzincan’a gider. Daha sonra Kemah’a, buradan da Divriği’ye gider. Burada kısa bir müddet ikamet ettikten sonra Malatya’ya buradan da Halep’e döner. Halep’te de eser yazmaya ve öğrenci yetiştirmeye devam eder.⁴² Bağdat üzerinden hacca gitmeye

⁴⁰ İbn-i Ebî Usaybia, ‘Uyûnü’l-enbâ’, s. 688.

⁴¹ İbn-i Ebî Usaybia, ‘Uyûnü’l-enbâ’, s. 689.

⁴² İbn-i Ebî Usaybia, ‘Uyûnü’l-enbâ’, s. 689-690; Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, c. 19, s. 78.

niyet eder ve Bağdat'ta Halife Muntansir-billah'a bazı eserlerini sunmak ister fakat Bağdat'a ulaşınca hastalanır ve burada vefat eder.⁴³

Abdullâtîf el-Bağdadî, ilim yelpazesi oldukça geniş çok yönlü âlimlerden biri olup kendisini yürüyen ansiklopedi olarak tanımlamak yerinde olur. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis, kelam, felsefe, mantık, tarih, coğrafya, tıp, botanik, zooloji ve farmakoloji alanlarında eserler telif etmesi veya yazılan eserlere şerhler düşmesi bu alanlara olan vukufiyetini ortaya koymaktadır.

Bağdadî'in hayatı incelendiğinde onun daha küçük yaşlardan itibaren ilimle tanışıp bu uğurda ıstıgal ettiği görülmektedir. Bu ilmi çaba ve gayret son nefesini verinceye kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Çeşitli ilimlerde donanımlı ve zengin bir birikime sahip olan Bağdadî, kısa sürede ilim meclislerinde adından söz ettirmiş ve dönemin büyük üstatları ile münazara ve münakaşa edebilecek seviyeye ulaşmıştır. Ömrünün çoğunu araştırmakla ve eser telif etmekle geçirmiş ilim öğrenme yolunda birçok şehir dolaşmış ve buralarda dersler alıp vermiştir. Gittiği şehirlerde gözleri hep kendilerinden istifade edebileceği ilim adamlarını aramış ve arayıp bulduğu âlimlerin ders halkalarına katılıp onlardan istifade etmeye çalışmıştır.

Sonuç olarak Bağdadî, doğduğu şehir olan Bağdat'tan 45 yıl uzak kalmış ve ömrünü ilim aramakla geçirmiştir. Gittiği her şehirde çeşitli dallarda uzman olan hocalardan dersler görmüş ve bizzat kendisi de öğrenci yetiştirmiştir. Parlak bir zekâ ve keskin bir kavrayışa sahip olan Bağdadî, vaktinin çoğunu kitap okumaya ve eser telifine ayırmıştır. O, hayatının sonuna kadar ara vermeksizin ilimle ıstıgal etmiş, araştırma ve incelemelerden bir an olsun geri durmamıştır. Böylelikle döneminin önde gelen müdakkik ve âlim şahsiyetlerinden biri olmuştur.

Bir sonraki konuya giriş yapmadan önce bir hususu ifade etmek gerekir. Yukarıda yer alan satırlarda Bağdadî'nin birtakım sebeplerden dolayı Sühreverdî ve İbn-i Sîna'yı şiddetle tenkit ettiği görülmektedir. Konunun akışına müdahale etmeme adına bunun sebepleri yukarıda zikredilmedi. Bu eleştiri noktalarına burada kısaca temas edip irdelemekte fayda vardır. Bağdadî, insanların Suhreverdi'yi çokça

⁴³ Munzirî, **et-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale**, c. 3, s. 298; İbn-i Ebî Usaybia, '**Uyûnü'l-enbâ**', s. 691; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, c. 22, s. 323.

övdüklerini duyar ve bu kişinin, aradığı kişi olabileceğini düşünür. Bunun üzerine onun eserlerini hocasından temin edip incelemeye başlar. Kendisinin de ifadesiyle ilk olarak *Lemha* adlı eserini inceler. Bağdadî, Sühreverdî'nin bu eserinin, İbn-i Sî'na'nın *el-İşarât ve't-tenbihât* adlı kitabından yalan yanlış bilgiler barındırdığını söyler.⁴⁴ Nitekim Sühreverdî'nin İbn-i Sîna felsefesine ilgi duyması, işrakî felsefeye sahip olması, felsefenin temeline Aristocu akıl yerine hakikatin bilgisine ulaşmada, yaşayarak öğrenmeye dayalı felsefe dediği mistik ve manevî tecrübeyi yerleştirmesi gibi nedenlerden dolayı Bağdadî tarafından eleştiriye tabi tutulduğu söylenilebilir.⁴⁵

İbn-i Sîna'ya olan eleştirilerine gelince, Bağdadî, felsefeyi Eflatun ve Aristoteles'in görüşlerinden ibaret görmüş ve onların eserlerinden başka eser okumanın gereksiz olduğunu söylemiştir. Ona göre, Eflatun ile Aristo felsefe alanında son sözü söylemiş ve böylelikle felsefe tamamlanmıştır. Bu düşünceden hareketle Bağdadî, İbn-i Sîna'nın bu felsefede birtakım tahrifler yaptığını, kendince yeni yöntemler ihdas ettiğini, bunun sonucunda Eflatun ve Aristoteles felsefesinde tasarrufta bulunmuş olduğunu söylemiş ve insanları tıp alanında Galen'in, felsefe alanında ise Aristoteles'in eserlerini okumaya teşvik etmiştir. Nitekim Bağdadî'nin yazdığı *Kitabu'n-Nasihateyn* adlı eser böyle bir düşüncenin ürünüdür. O bu eserinde İbn-i Sîna'nın mantık alanında yeni yöntemler ortaya koyması eleştirmekte, hikmet ile ilgili iddialarının zayıf olduğunu dile getirmekte ve İbn-i Sîna'nın Eflatun ve Aristo felsefesini ifsat ettiğini söylemekte olup bunlarla ilgili birtakım örnekler vermektedir.⁴⁶

1.3. DERS ALDIĞI HOCALAR

Bağdadî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında ve çeşitli ilimlerde derinleşmesine katkı sağlayan önemli faktörlerden biri de kendilerinden ders aldığı hocalardır. O, engin bilgisini ve ilimlere olan vukufiyetini yanında ders gördüğü hocalara

⁴⁴ Enes Taş, ‘‘Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri: Tahkikli Neşir ve Muhteva Analizi’’, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı Bursa 2011), s. 61.

⁴⁵ Sühreverdi hakkında geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer, ‘‘Sühreverdî, Maktûl’’, DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, ss. 36-40.

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Taş, ‘‘Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...’’, ss. 57-70.

borçludur. Bağdadî'nin eğitim hayatı üzerine ciddi izler bırakmış olan belli başlı hocaları kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1.3.1. Ziyauddin Ebû Necib es-Sühreverdî Abdulkahir b. Abdullah b. El-Bekrî

Yaklaşık olarak 490/1097 yılında doğmuş ve 563/1168 yılında vefat etmiştir. Ebû Necib, Şafîî fıkıh bilginlerinden biri olup aynı zamanda zâhid ve sufi kişiliğinin yanı sıra Usulü-din ve tefsir alanlarında da yetkin biridir. Nizamiye medresesinde müderrislik yapmış ve irşat faaliyetleri yürütmüştür.⁴⁷ Bağdadî kendi hayat hikâyesini anlatırken, bu zatın yanında küçük yaşlardan itibaren oyun ve eğlenceden uzak ilim tahsiline başladığını aktarır.

1.3.2. Ebû'l Feth Muhammed b. Abdülbaki Muhammed b. Süleyman el-Bağdadî İbn-i Bittî

Bağdadî'nin babasının onu hadis dersleri almak için gönderdiği âlimlerden birisi olan İbn-i Bittî, 477/1084 yılında doğmuş ve 564/1169 yılında vefat etmiştir. Faziletli ve erdemli bir karaktere sahip olup rivayetlere ilgi duyan ve metodu sahih olan bir zattı.⁴⁸

1.3.3. Ebû Zur'a Tahir b. Muhammed b. Tahir el-Makdisî el-Hemedanî

481/1088 yılında Rey'de doğmuş ve 566/1170 yılında Hemedan'da vefat etmiştir. Bağdadî'nin yanında hadis okuduğu âlimlerden biriydi.⁴⁹

1.3.4. Yahya b. Sabit b. Bundar Ebû Kasım el-Bağdadî el-Bekkâl

Yaklaşık olarak 480/1087 yılında doğmuş ve 566/1170 de vefat etmiştir.⁵⁰ Bağdadî'nin kendisinden hadis dinlediği hocalardan biri de bu zattı.

⁴⁷ İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 6, s. 346.

⁴⁸ İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 6, s. 354.

⁴⁹ Zehebî, *el-İber*, c. 3, s. 47; Yafîî, *Mir'atü'l-cinân*, c. 3, s. 285; İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 6, s. 359.

⁵⁰ Zehebî, *el-İber*, c. 3, s. 48; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c. 20, s. 555-556; İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 6, s. 362.

1.3.5. Cemaleddin Ebû Kasım Yahya b. Ali b. Hibetullah el-Bağdadî

İbn-i Fadlan olarak da bilinir. 513 ya da 515/1121 yılında doğmuş ve 595/1199 yılında da vefat etmiştir. Şafîi fıkhında imam olan ve şöhreti oldukça yaygın bir âlimdi. Bağdat'ta Nizamiye medresesinde müderrislik yapmış birçok insan kendisinin ilminden faydalanmıştır. İbn-i Fadlan, Fıkıh, Üsul, Hilaf ve Cedel alanlarında yetkinliğe sahipti.⁵¹

1.3.6. Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbnü'l Haşşâb el-Bağdadî

492/1098-99 yılında doğan İbnü'l Haşşâb 567/1172 senesinde vefat etmiştir. Hanbelî fakihlerinden olup Muhaddis birisiydi. Kendi döneminin önde gelen gramer âlimlerinden biri olup Hadis, tefsir, feraiz, kıraat, luğat, mantık, felsefe, matematik ve geometri alanlarında yelpazesi oldukça geniş marifet sahibi bir zattı. Ayrıca çok iyi bir satranç oyuncusuydu. Harirî'nin Makâmât'ı başta olmak üzere birçok belağat eserine şerhler düşmüştür. Zahidâne bir yaşam sürmüş ömrünün sonuna kadar ilim ile meşgul olmuştur.⁵²

1.3.7. Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah Ebû'l Berakât el-Enbarî en-Nahvî

Enbarî, 513/1119 yılında doğdu ve 577/1181 senesinde vefat etti. Nizamiye medresesinde Said İbn-i Rezzâz ile fıkıh okumuş, grameri Hibetullah b. Şecerî'den, luğat derslerini de Ebû Mansur b. el-Cevalikî'den okumuştur. Edeb ilminde Irak Şeyhi olacak kadar yetkinliğe ulaşmıştır. Kendisi zâhid, âbid ve dünyaya karşı ilgisiz bir kişiydi. Cuma günleri dışında dışarı çıkmaz ve sürekli ilimle iştigal ederdi. Klasik kaynaklarda Enbarî'nin eserlerinin sayısı 130 civarında geçmektedir. Eserlerinin çoğu Arapça üzerine olmakla birlikte fıkıh, usul, tasavvuf ve zühd ile ilgilidir. Eserleri arasında Esrârü'l-Arabiyye, Kitabül'-Mîzan, el-İnsâf fî Mesâilî'l-Hilâf ve

⁵¹ Zehebî, **el-İber**, c. 3, s. 113; Yafî, **Mir'atü'l-cinân**, c. 3, s. 362-363; İbn-i Tağrıberdî **Nücûmü'z-zâhire**, c. 6, s. 153; İbnü'l İmad, **Şezerâtü'z-zeheb**, c. 6, s. 524-525.

⁵² Zehebî, **el-İber**, c. 3, s. 50; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nubelâ**, c. 20, s. 523-527; İbnü'l İmad, **Şezerâtü'z-zeheb**, c. 6, s. 365-368.

Nüzhetü'l Elibba fî Tabakati'l Udeba zikredilebilir.⁵³ Bağdadî bu eserleri okuduğunu ve çok iyi bir şekilde öğrendiğini zikreder.

Bağdadî büyüüp yetişkin bir çağa erişince babası tarafından Enbarî'ye götürülür. Bağdadî ona karşı bir hutbe okur o da bunu beğenmez ve çocuk okutmanın kendisine ağır geleceğini söyleyerek onu güzide öğrencilerinden biri olan Vecih el-Vasîfî'ye gönderir. Bağdadî onun gözetiminde çok eser okuduğunu aktarır.⁵⁴

1.3.8. Ebû Bekr el-Mübarek b. Ebî Talib el-Mübarek b. Ebî'l Ezher Sa'id Vecihüddin İbnü'd-Dehhân ed-Darîr

Vecihüddin el-Vasîfî, 532/1137'de Vasîf'ta dünyaya gelmiş ve 612/1215 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Vecih, küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberlemiş ve birçok kişiden ilim tahsil etmiştir. Bir süre sonra da Bağdat'a gelir, Zaferiyye medresesinde bulunur. Enbarî'nin seçkin öğrencileri arasında bulunan Vecih, Ebû Muhammed b. el-Haşşâb'tan gramer, Ebû Zur'a Tahir b. Muhammed b. Tahir el-Makdisî'den hadis dersleri almıştır. Eğitimini tamamlayınca Zaferiyye medresesinde gramer üzerine dersler vermeye başlamıştır.⁵⁵ Zehebî, onun mezhep noktasında birtakım geçişler yaptığını, Hanbelî iken daha sonra Hanefîliği benimsediğini ardından da Şafîî olduğunu kaydeder.⁵⁶

Bağdadî, Enbarî'nin kendisini Vecih el-Vasîfî'ye gönderdiğini, ondan adâb kurallarını öğrendiğini zikreder. Bağdadî, Vecih'i tavsif ederken onu gözü görmeyen, varlıklı ve şahsiyet sahibi biri olarak nitelendirir. Zaferiyye mescidinde onun ders halkalarına katılır, ders bittikten sonra da eve gidene kadar Vecih'in kendisiyle müzakere ettiğini söyler. Vecih, kendi özel kitaplığından bazı kitapları çıkarır ve Bağdadî'ye okur, Bağdadî de onu dinlerdi. Vecih, Şeyh Kemaleddin'in derslerine katılır ve Bağdadî de bu ikilinin derslerini dinlerdi. Bağdadî'nin eğitim hayatında

⁵³ Zehebî, **el-İber**, c. 3, s. 73-74; el-Yafî, **Mir'atü'l-cinân**, c. 3, s. 309; İbn-i Tağrıberdî **Nücûmü'z-zâhire**, c. 6, s. 90; İbnü'l İmad, **Şezerâtü'z-zeheb**, c. 6, s. 425-426; Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hûlusi Kılıç 'Enbârî, Kemaleddin'' DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, s.172-173.

⁵⁴ İbn-i Ebî Usaybia, **'Uyûnü'l-enbâ**, s. 684-685.

⁵⁵ Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikan, **Vefayâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân**, İhsan Abbas (Thk.), Darü's-Sadr, Beyrut 1972, c. 4, s. 152-153; Zehebî, **el-İber**, c. 3, s. 158; Zehebî, **Târihü'l-İslâm**, c. 44, s. 125-126; İbnü'l İmad, **Şezerâtü'z-zeheb**, c. 7, s. 97.

⁵⁶ Zehebî, **el-İber**, c. 3, s. 158.

büyük bir etkiye sahip olmuştur. Bağdadî bu süre zarfında anlayış kabiliyetinin kuvvet bulduğunu ve zihnî gücünün keskinleştiğini söyler.⁵⁷

1.3.9. Ebû Ubeydullah el-Hüseyn b. Ahmed el-Kerhî

605/1208 yılında vefat etmiştir. Bağdadî bu zatın gözetiminde çeşitli eserler üzerine çalışmalar yapmış ve okumalar gerçekleştirmiştir. Okudukları arasında; İbnü's-Serrâc'ın gramer ile ilgili olan Kitabü'l-Usul adlı eseri ve İbnü'l Hatib et-Tebrizî'nin el-'Aruz isimli eseri vardır.⁵⁸

1.3.10. Abdullah İbn-i Nâilî

Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayıp tabakat ve teracim kitaplarında kendisinden bahsedilmemektedir. Bağdadî, Bağdat'ta bulunduğu sırada buraya gelen Nailî'nin, sufi bir kişiliğe sahip, güler yüzlü ve oldukça vakur biri olduğunu söyler. O, Mağrib'in mütelessim kabilesinden olduğunu iddia ederdi. Abdül-Mümin'in Fas'ı istila etmesinden sonra oradan ayrılmıştır. Bağdat'a geldiğinde devletin ileri gelen ricali ve uleması onun etrafında toplanmışlardır. Bunlar arasında Radî el-Kazvinî ve İbn-i Sekine de bulunmaktaydı.⁵⁹

Bağdadî bu âlimin yanında Hesab'ın mukaddimesi ve İbn-i Babşaz'ın gramerle ilgili Muhtasar'ını okumuştur. Bağdadî, Nailî'nin öğretim metodunu ilginç bulmakla beraber birtakım tutarsızlıklar barındırdığını belirtmiştir. Nailî, kimya ve muska üzerine kitapları araştırır ve incelemelerde bulunurdu. Onun Cabir b. Hayyân ve İbn-i Vahşiyye'nin tüm kitaplarını okuduğu söylenmiştir. Nailî, Bağdat'tan ayrılınca Bağdadî yeniden ilimle iştigale başlamış ve çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir.⁶⁰

1.3.11. Ebû'l Feth Kemaleddin b. Yunus el-Mevsilî

Kemaleddin b. Yunus, 551/1156'da Musul'da dünyaya gelmiş ve 639/1242 yılında ise doğduğu yer olan Musul'da vefat etmiştir. Hilâf ve Usul alanlarında adını kabul ettirmiş maharet ve şöhret sahibi bir zattı. İbn-i Sa'dun el-Kurtubî ve

⁵⁷ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684; Zehebî, Târihu'l-İslâm, c. 45, s. 355.

⁵⁸ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684-685; İbnü'l İmad, Şezerâtü'z-zeheb, c. 7, s. 28; Zehebî, el-'İber, c. 3, s. 138;

⁵⁹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685.

⁶⁰ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685.

Enbarî'den gramer dersleri almıştır. Aklî ilimlerle oldukça fazla iştiğal eden Kemaleddin, güçlü bir zekâyâ ve kavrayışa sahip olup birçok fenni (ilmi) itkan derecesinde öğrenmiştir. Dönemin en meşhurlarından biri olup ilim yolunda birçok yer dolaşmıştır. Kendi döneminde matematiği onun kadar bilen birinin olmadığı söylenmiştir. Kendisine birçok meselede başvurulur ve kimsenin çözemediği meseleleri çok kısa sürede çözüme kavuştururdu. Tarih, Eyyamü'l Arab ve şiirler üzerine çok fazla malumata sahipti.⁶¹ İbn-i Hallikan, onun 14 ilmi (fenni) çok iyi bildiğini ve döneminin en iyisi olduğunu aktarır. Fahreddin Razî'nin kitapları Musul'a gelince Razî'nin kullandığı ıstılahları âlimlerden hiç kimse bilememiş oysa Kemaleddin bunları çok kısa denilebilecek bir zaman diliminde anlayıp kavramıştır.⁶² Bu da onun ilmî dirayet ve kabiliyetinin açık göstergelerinden biridir.

Bağdadî, 585/1189 yılında Bağdat'ta kendisini ilim noktasında doyuracak birini bulamayınca yönünü Musul'a çevirir. Burada Kemaleddin b. Yunusla tanışır. Bağdadî, onu Matematik, fıkıh ve hikmet alanlarında oldukça birikimli bulur. Ve onun bütün aklını ve vaktini Kimya'ya ayırdığını nakleder. İnsanların Şihabüddin es-Sühreverdî'nin kitaplarına yöneldiğini gören Bağdadî, Kemaleddin b. Yunus'tan Sühreverdî'nin eserlerini incelemek için ister. Onun *Lemha*, *Telviât* ve *Me'aric* kitaplarını elde eder. Eserlerini okuyup inceledikten sonra Sühreverdî'yi eleştiriye tabi tutar.⁶³

1.3.12. Ebû'l Kasım Hibetullah b. Ali b. Su'ud el-Ensarî el-Busayrî

Kâtip ve edip olan Ebû'l Kasım, 506 senesinde doğmuş ve 598/1201 yılında da vefat etmiştir.⁶⁴ Bağdadî'nin eğitimi üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Bağdadî Kahire'de iken aradığı adamlardan biri de bu âlimdi. Ondan felsefe dersleri almıştır. Bağdadî'ye göre Ebû'l Kasım, insanlar tarafından sevilen ve arzulanan biriydi. Görüntüsü ve yaşantısıyla filozofları andırırdı. Dünya hayatından uzak duran ve faziletli işler dışında hiçbir şeyle meşgul olmayan biriydi. Ebû'l Kasım, mütekaddim

⁶¹ İbn-i Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 5, s. 311-318; Zehebî, *el-İber*, c. 3, s. 236-237; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, c. 46, s. 417-420; İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 7, s. 356-357.

⁶² İbn-i Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 5, s. 311-313.

⁶³ İbn-i Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, s. 686; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c. 22, s. 323; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 76.

⁶⁴ İbn-i Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. 6, s. 67-69; Zehebî, *el-İber*, c. 3, s. 125; İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 6, s. 550.

ulemanın özellikle de Farabî'nin eserlerini incelerdi. Bağdadî bu zat sayesinde birtakım düşüncelerini değiştirmiştir.⁶⁵

Bağdadî'ye göre felsefe ve hikmet İbn-i Sînâ'nın kitaplarında vücut bulmuştu. Oysa Ebû'l Kasım bu düşünceyi kırıp değiştirmiştir. Bağdadî herhangi bir konuda Ebû'l Kasım ile münazara yaptığında konuşmasını akıcılığı ile bu zata galebe çalar Ebû'l Kasım da ileri sürdüğü güçlü deliller ve sebeplerle Bağdadî'ye üstünlük sağlardı. Ebû'l Kasım, Farabî'nin ve Themistius'un kitaplarını getirir ve Bağdadî'nin eksik kalan yönlerini tamamlar ve üslubunu yumuşatarak daha mu'tedil bir hale getirirdi.⁶⁶

Bağdadî, yukarıda ismini zikrettiğimiz hocalardan Hadis, Fıkıh, Kur'an, Üsul Hilaf, Cedel, Felsefe, Beleğat ve Gramer alanlarında dersler almıştır. Aldığı derslerle birlikte O, hem İslamî hem de aklî ilimlerde yetkinliğe ulaşmıştır. Bağdadî, bu dersler neticesinde bazı düşüncelerini değiştirmiş, bazılarını tashih etmiş ve bazılarının da yanlışlığına kanaat getirmiştir. Kendisinin de ifade ettiği gibi zekâsı keskinleşmiş ve istikamet bulmuştur.

1.4. BAĞDADÎ'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİNİN OLUŞMASINDAKİ ARKA PLAN

Bir âlim, ders gördüğü hocalardan, okuduğu kitaplardan ve yaşadığı dönemin dinî, siyasî, kültürel ve sosyal ortamından etkilenecek düşünsel alt yapısını inşa edebilmekte ve ilmî açıdan kendini geliştirebilmektedir. Nitekim Bağdadî, yanında ders gördüğü hocalardan, okuduğu kitaplardan ve gezip gördüğü yerlerden hareketle ilmî şahsiyetini oluşturmuş ve çok yönlü oluşunun arka planında bu süreçler etkili olmuştur. Bağdadî birçok farklı alanda eserler okumuş, yazılan eserleri incelemiş, müstakil eserler telif etmiş ve yer yer yazılan eserlere şerhler düşerek muhtasar nitelikte eserler vücuda getirmiştir. Onun ilmî şahsiyetinin oluşmasının ilk evresi aile içerisinde gerçekleşmiştir. Nitekim babasının ve amcasının gözetiminde ilmî faaliyetlere başlamış ve bu faaliyetleri dönemin ilmî ve kültürel noktada önde gelen farklı şehirlerinde devam ettirmiştir.

⁶⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 687-688; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 77.

⁶⁶ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 687-688; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 77.

Yukarıda ilmî birikiminin oluşmasında etkili olan hoca faktöründen bahsedildi. Şimdi de bu şahsiyetin oluşmasında bir başka önemli etken olan okuduğu kitaplardan söz edilecektir. Bağdadî'nin İbn Ebî Usaybia'nın 'Uyûnü'l-enbâ adlı eserinde yer alan kendi otobiyografisinden hareketle onun şu eserleri okuduğu görülmektedir;

1. *Kitab fî Me'ani'l-Kur'an*: Ebû İshak İbrahim b. Muhammed es-Sarî ez-Zeccâc'ın eseridir. Bağdadî bu eseri İbnü'l Haşşâb'ın kıraatine göre öğrenmiştir.⁶⁷

2. *Kitabü'l Fasîh*: Ebû'l Abbas Ahmed b. Yahya b. Zeyd b. Seyyar en-Nahvî eş-Şeybanî Sa'leb'in (ö. 291/904) eseridir.⁶⁸

3. *el-Makâmat*: Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed el-Harirî'nin (ö. 516/1122) eseri olup Bağdadî, babası tarafından Enbarî'ye götürülmeden önce bu ve daha başka eserleri okumuştur.⁶⁹

4. *Divan*: Ebû Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasan b. Abdissamed el-Cu'fî el-Kindî el-Mütenebbî'nin (ö. 354/965) eseridir. Bağdadî, Enbarî'ye gönderilmeden önce Harirî'nin Makâmat'ı ve şair Mütenebbî'nin Divan'ını ve benzeri divanları okuduğunu aktarır.⁷⁰

5. *el-Kitab*: Ebû Bişr Sibeveyhî Amr b. Osman b. Kanber el-Harisî'nin (ö. 180/796) eseridir. Arap dili ve fonetiği üzerine yazılmış oldukça önemli bir eserdir. Bağdadî bu eseri Şeyh Kemaleddin'in gözetiminde okumuştur.⁷¹

6. *es-Sırafi Şerhi*: Ebû Sa'id Hasan b. Abdullah b. el-Merzuban'ın (ö. 368/979) Sibeveyhî'nin el-Kitab'ı üzerine yazdığı şerhtir.⁷²

⁶⁷ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 15.

⁶⁸ İbn-i Hallikan, Vefeyâtü'l-a'yân, c. 1, s. 102-104; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 16.

⁶⁹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 683-684; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 16.

⁷⁰ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 683-684; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 16.

⁷¹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 683-685; İbn-i Hallikan, Vefeyâtü'l-a'yân, c. 3, s. 463.

⁷² Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 16.

7. *el-Muktedab*: Ebû'l Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sumâlî'nin (ö. 286/900) eseridir. Sibeveyhî'nin eserinden sonra Arap grameri üzerine yazılmış en önemli kitaptır.⁷³

8. *el-Luma'*: Ebû'l Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî en-Nahvî'nin (ö. 392/1002) eseridir. İbn-i Cinnî, Arap gramerinin önde gelenlerinden biridir. Ebû Ali el-Farisî'nin öğrencisi olup ondan ders almıştır. İbn-i Cinnî oldukça faydalı eserler kaleme almıştır. Eserleri arasında; Hasâis, Sirru's-Sînâ'a, et-Telkîn fî-n-Nahvi, Te'akub, el-Maksûr ve'l-Memdûd ve el-Kafî fî şerhi'l-Kevafî zikredilebilir. Ayrıca İbn-i Cinnî, Mütenebbî'nin Divan'ını da şerh etmiştir.⁷⁴ Bağdadî, el-Luma' eserini sekiz ayda ezberlediğini ve bunun yanında el-Luma''nın şerhleri olan Semanînî (Ebû'l Kasım Ömer b. Sabit, ö. 442/1050) şerhi, Şeyh Ömer b. Hamza'nın şerhi, İbn-i Burhan (ö. 456/1064) şerhini ve elde edebildiği diğer tüm şerhleri okuduğunu söyler.⁷⁵

9. *Edebü'l Katib*: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî'nin (ö. 276/889) eseridir. Eser, devlet hizmetinde görev kâtipler için yazılmış olup dil, inşâ ve imlâ esaslarıyla alakalıdır.⁷⁶

10. *Takvimü'l Lisân*: İbn-i Kuteybe nisbet edilen bu eser, Edebü'l Katib'in bir bölümü ile bire bir aynıdır.⁷⁷

11. *Te'vilü müşkilü'l-Kuran*: İbn-i Kuteybe'nin bu eseri Kur'an'a karşı yapılan saldırılara cevap niteliği taşımaktadır. Bunun yanında eserde, Kur'an'ın gramer, kıraat ve lügat yönleri de işlenmiştir.⁷⁸

12. *Garibü'l Kur'an*: İbn-i Kuteybe'nin bu eseri Te'vilü müşkilü'l-Kur'an'ın bir devamı mahiyetindedir. Bu eserde sık sık Müşkilü'l Kur'an'a atıfta bulunur. Eserde garib ve anlaşılması zor kelimeleri lügatçe halinde sunar.⁷⁹

⁷³ İsmail Durmuş, "Müberred" DİA, İstanbul 2006, c. 31, s. 433.

⁷⁴ İbn-i Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, c. 3, s. 246-248; İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 4, s. 494-495.

⁷⁵ İbn-i Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, s. 684; Taş, "Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...", s. 16-17.

⁷⁶ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", DİA, İstanbul 1999, c. 20, 147.

⁷⁷ Taş, "Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...", s. 17.

⁷⁸ Yazıcı, "İbn Kuteybe", c. 20, s. 147; Taş, "Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...", s. 17.

13. *el-İzâh*: Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Aban (ö. 377/987) tarafından yazılmış gramerle (nahiv ve sarf) alakalı bir eserdir. Bağdadî, birkaç ayda bu eseri okuyup yazılan şerhleri de incelemiştir.⁸⁰

14. *et-Tekmile*: Bu eser de Ebû Ali Hasan'ındır. Bazı teracim kitaplarında Tekmile ile İzâh birbirinden farklı kitaplar olarak zikredilse de Kıftî, Tekmile'yi İzâh'ın devamı olarak görmektedir.⁸¹

15. *el-Kitab*: Abdullah b. Cafer İbn-i Durusteveyh'in (ö. 347/956-957) eseridir.⁸²

16. *Kitabü'l Usulî'l-Kebir*: Ebû Bekr Muhammed b. es-Sarî İbnü's Serac'ın (ö. 316/929) eseridir. Bağdadî, İbn-i Ubeyde el-Kerhî'nin nezaretinde çok kitap okuduğunu ve okudukları arasında İbn-i Serac'ın el-Usûl kitabının da olduğunu nakleder.⁸³

17. *Kâfî fi'l 'Aruz ve'l-Kavafi*: Ebû Zekeriyya Yahya b. Ali eş-Şeybanî, İbnü'l Hatib et-Tebrizî'nin (ö. 502/1108) eseridir.⁸⁴ Bağdadî, İbn-i Ubeyde el-Kerhî'nin nezaretinde okudukları arasında Hatib et-Tebrizî'nin Âruz'unu da zikretmektedir.⁸⁵

18. *İbn-i Babşaz'ın Mukaddimesi*: Bağdadî, bu eseri İbn-i Nailî'nin yanında okumuştur.⁸⁶

19. *Mukaddimat Hisab*: Bağdadî, bu eseri de İbn-i Nailî'nin yanında okumuştur.

Bağdadî, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) şu dört eserini okumuştur;

⁷⁹ Yazıcı, 'İbn Kuteybe', c. 20, s. 147.

⁸⁰ Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 17.

⁸¹ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, c. 1, s. 308-310; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 17.

⁸² İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 684; Suyutî, *Buğyetü'l-vu'at*, c. 2, s. 36; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 17.

⁸³ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 18.

⁸⁴ İbnü'l İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 6, s. 9-10; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 18.

⁸⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685.

⁸⁶ Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 18.

20. *Mekasidü'l-Felasife*

21. *Mi'yarü'l-İlm*

22. *Mizanü'l-Amel*

23. *Mihakku'n-Nazar*⁸⁷

Bağdadî, İbn-i Sînâ'nın görüşlerine oldukça aşinaydı. İbn-i Sînâ'nın irili ufaklı tüm eserlerini okuduğunu söyler. Bağdadî, bu kitapları zararlı görür, geçersiz ve faydasız olduğundan bahseder.⁸⁸ Onun eserlerinden okudukları arasında şunları zikreder;

24. *en-Necat*

25. *eş-Şifa*

26. *es-San'at*⁸⁹

27. *Kitabü't-Tahsil*: Ebû'l Hasan Behmenyar b. Merzuban'ın (ö. 456/1067) eseridir.

İbn-i Sînâ'nın öğrencisi olan Behmenyar, bu eserinde İbn-i Sînâ felsefesinin mantık, fizik, metafizik ve kozmolojiyi de barındıran şümüllü bir yorumunu yapmıştır.⁹⁰ Bağdadî, Musul'da iken Kemaleddin b. Yunus ile tanışır ve ondan çokça faydalanır. Bağdadî, insanların filozof olarak gördüğü Şihabüddin es-Sühreverdî'ye yöneldiklerini işitince, Kemaleddin b. Yunus'tan, Sühreverdî'nin eserlerini ister ve incelemeye başlar. Bu incelemeler sonucunda Sühreverdî'yi sert bir şekilde tenkit eder.⁹¹ Bağdadî, Sühreverdî'nin şu eserlerini okumuştur;

28. *Telvihât*

29. *Lemha*

⁸⁷ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685; Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 18.

⁸⁸ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 688.

⁸⁹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 685.

⁹⁰ Taş, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...', s. 18.

⁹¹ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 686; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, c. 22, s. 323; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, c. 19, s. 76.

30. *Me'aric*

31. *Kitabü'l Cem Beyne Ra'yeyi'l-Hakimeyn Eflatun el-İlahi ve Aristoteles*: Bu eser İskender el-Afrudisî'nin eseridir.⁹²

1.5. TARİH, TABAKAT ve TERACİM KİTAPLARINDA HAKKINDA SÖYLENENLER

Abdullâtîf el-Bağdadî, döneminin önde gelen seçkin simalarından biri olup ilmi noktada kendisini geliştirmiş ve farklı alanlarda olmak üzere birçok eser telif etmiştir. Sahip olduğu bu te'lifât ve müktesebât kendisinden sonra gelen müelliflere ışık tutmuştur. Tabakat ve Teracim müelliflerinin ekseriyeti eserlerinde Bağdadî'den bahsetmiş ve onu övgü dolu cümlelerle takdim etmişlerdir.

Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229, Bağdadî'yi edip, filozof, mütekellim ve hikmet sahibi bir düşünür olarak tanıtmış ve Kıraat ilminde hatırı sayılır bir konuma sahip, hattı oldukça güzel ve tıp alanında birçok eser muhtasar etmiş biri olarak takdim etmiştir.⁹³ Munzirî ise (ö. 656/1258), onun gramer ve lügat alanlarında mümtaz bir konuma sahip, tıp, kelam ve diğer birçok ilimde etkin bir şahsiyet olduğunu söylemiştir.⁹⁴

İbn-i Ebî Usaybia (ö. 668/1269) da onu acem ulemasına, mütekaddim ulemaya ve eserlerine oldukça hâkim, özellikle de İbn-i Sînâ'nın görüşlerine aşina biri olarak tanıtır ve onun ilmî şahsiyetinin derinliğine dikkat çeker.⁹⁵ Zehebî'ye (ö. 748/1348) göre, Bağdadî, Âdab, tıp ve evâil ilminde uzman olmakla birlikte birçok iddiada bulunmuş ve bu iddialar ilmini aşmıştır.⁹⁶ Yafî' (ö. 768/1367) ve Esnevî (ö. 772/1371) de Bağdadî'nin lügat alanında parlak zekâsına dikkat çekmişlerdir.⁹⁷ Subkî (ö. 771/1370), İbn-i Kesir (ö. 774/1373), Suyutî (ö. 911/1505) ve İbnü'l 'İmad (ö. 1089/1679) da eserlerinde Bağdadî'den övgüyle söz etmiş ve hepsi onun birçok

⁹² Taş, ‘‘Abdullâtîf el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri...’’, s. 19.

⁹³ Hamevî, **Mu ‘cemü'l-Udebâ**, İhsan Abbas (Thk.), Darü'l Ğarbil İslâm, Beyrut 1993, c. 4, s. 1571-1573.

⁹⁴ Munzirî, **et-Tekmile**, c. 3, s. 298.

⁹⁵ İbn-i Ebî Usaybia, ‘**Uyûnü'l-enbâ**’, s. 685.

⁹⁶ Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, c. 45, s. 354.

⁹⁷ Yafî, **Mir'atü'l-cinân**, c. 4, s. 54-55; Esnevî, **Tabakâtü's-Şaff'iyye**, c. 1: 274.

ilmi bildiğini, bu ilimlerde eserler telif ettiğini söylemişlerdir. Bağdadî, bu müellifler tarafından tarihçi, tabip, filozof, dil bilgini, muhaddis, edip olarak nitelendirilmiştir.⁹⁸

Bağdadî'yi öven ve onun allame biri olduğunu söyleyen müelliflerin yanında bir de onu âlim olarak görmeyen, basiretsiz ve kabiliyetsiz olarak tavsif eden Kiftî'yi (ö. 646/1248) görmekteyiz.

Kiftî'ye göre Bağdadî, klasik ilimler, tıp, kelim ve gramer üzerine bilgi sahibi olduğunu iddia eden bir zattır. Bağdadî, birçok iddiada bulunmuş fakat sonraları onun yanına ders okumaya gidenler, çoğu konuda sordukları sorulara cevap bulamayınca Bağdadî'ye küsmüş ve ondan yüz çevirmişlerdir. Kiftî, Bağdadî'nin yanında birçok kişinin gramer dersi almış olduğunu ancak ondan istifade edemediklerini ve Bağdadî'nin dilinin fesahatten yoksun olup hatalar barındırdığını söyler. Bağdadî'nin, çok sayıda eser kaleme almış olduğunu söyleyen Kiftî, Bağdadî'nin kendi eserlerinde yeni şeyler ortaya koymadığını ve birçok şeyi başka kitaplardan ve kişilerden aldığını zikreder. Yine Kiftî'nin aktarımına göre, Bağdadî, aldığı rivayetleri ya gereksiz bir şekilde uzatmış ya da özet şeklinde sunmuştur. Bağdadî'nin soğuk bir kişiliğe sahip, belâgat ve fesahatten de yoksun biri olduğunu söyleyen Kiftî, onun ilmi tartışmalardan kaçtığını ve anlaşılmayan kelimelerle konuştuğunu söyler.⁹⁹

Kiftî, Bağdadî ile bir arada bulunduğunu ve onu imtihan ettiğini söyler. Bağdadî'nin kendi görüşünün güçlü olduğunu iddia etmesine rağmen Kiftî, onun durumunu körlerin durumuna benzetmiştir. Kiftî, Bağdadî hakkında âlimlerden sorular sormuş ve onlar da kendisinin kanaatine yakın görüşler belirtmişlerdir. Kiftî'ye göre Bağdadî, tıp üzerine çalışmalar gerçekleştirmesine rağmen ondan hiç bir şey anlamamıştır. Bağdadî'nin en kötü vasıflarından birinin izzet ve şeref eksikliği olduğunu söyleyen Kiftî, onun kemal rütbesinden son derece aşağıda olduğunu kaydeder.¹⁰⁰

⁹⁸ Subkî, *Tabakâtü's-Şafi'yyeti'l-kübrâ*, c. 8, s. 313; İbn-i Kesir, *Tabakâtü's-Şafi'iyye*, c. 2, s. 749; Suyutî, *Hüsnü'l-muhâdara*, c. 1, s. 541; Suyutî, *Buğyetü'l-vu'at*, c. 2, s. 106-107; İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-zeheb*, c. 7, s. 232.

⁹⁹ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, c. 2, s. 193-194.

¹⁰⁰ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, c. 2, s. 196.

Kıftî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Bağdadî'yi son derece şiddetle eleştiriye tabi tutmuş ve nihayetinde onu şeref ve haysiyet yoksunu olarak nitelendirmiştir. Kıftî, Bağdadî'yi hiç bir şekilde âlim olarak görmemiş ve onu âlimlik iddia eden biri olarak tavsif etmiştir. Eserlerinin orijinaliteden yoksun olduğunu ve kendisine ait özgün fikirlerinin olmadığını söylemiştir.

Görüldüğü üzere Tabakat ve Teracim müellifleri Bağdadî hakkında adeta ağız birliği etmişlerdir. Bağdadî'nin ilmi şahsiyeti ve yelpazesinin geniş oluşu tüm müelliflerce takdir edilmiş ve bundan övgüyle bahsedilmiştir. Müelliflerin tümünün ortak noktası ve temel vurgusu Bağdadî'nin birçok ilme haiz olduğu ve bu ilimlerde ün yaptığıdır. Bunun yanında birçok farklı alanda eser yazdığını da kaydetmişlerdir. Ancak tüm bunların yanı sıra Bağdadî'yi ağır bir şekilde tenkit eden ve tenkidinde dozajı kaçırarak İbn'ül Kıftî'yi görmekteyiz. Kıftî, Bağdadî ile ilmi münazaralarda bulunmuş ve onu imtihan etmiştir. Bunun sonucunda ise onu ilmî noktada yeterli görmemiş olacak ki sert bir şekilde eleştirmiş, şahsına ve ilmine yönelik tahkir edici ifadelerde bulunmuştur.

1.6. ESERLERİ

Bağdadî, birçok farklı alanda eserler yazmış ancak bu eserlerden çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında onun ilim yelpazesinin ne kadar geniş olduğu görülmektedir. Bağdadî, tıp, felsefe ve mantık alanları başta olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden bazıları müstakil, bazıları şerh ve bazıları da muhtasar niteliğindedir. Bu eserler; tıp, farmakoloji, zooloji, botanik, mantık, felsefe, matematik, gramer, hadis, tefsir, fıkıh, kelam, tarih, ahlak ve siyaset alanları ile ilgilidir.¹⁰¹

1.6.1. Tefsir-Hadis

1. er-Reddû alâ Fahreddin er-Razî fî Tefsiri Sureti'l İhlas

Bağdadî, bu eseri Fahreddin Razî'nin İhlas Süresi üzerine yazdığı tefsire reddiye olarak kaleme almıştır.

¹⁰¹ Kaya, “Abdullâtif el-Bağdadî”, c. 1, s. 254.

2. Mes’ele fî kavlihi Teâla: “ İza ahrece yedehu lem yeked yeraha... ”

Nur Suresi 40. Ayetin tefsiridir.

3. Ğaribü’l-Hadis

Hattabî, İbn-i Kuteybe ve Ebû Ubeyd’in gariplerinin bir araya getirilmesiyle yapılmış bir çalışmadır.

4. el-Mücerred fî Ğaribi’l-Hadis

Ğaribü’l-Hadis’in muhtasarıdır. Hadislerdeki muğlak, müşkil ve garip lafızların tebyin edildiği hadis lügati mahiyetindedir.

Yazma nüshaları:

- İstanbul Beyazıt Kütüphanesi Carullah bölümü no: 405
- İstanbul Süleymaniye Aşir Efendi bölümü no: 2/74 numarada kayıtlı 223x152; (153x92) mm. Ebadında 209 varak
- İstanbul Bağdatlı Vehbi no: 1945; 133 varak, ebad: 185x140, (125x100) mm.
- İstanbul Laleli no: 407 / 2; 46b-117a varak; ebad 240x160, (190x110) mm.¹⁰²

5. Kitabü’l Erbaîn et-Tıbbiyye el-Mustahcere min Sünen-i İbn-i Mace ve Şerhuha

Şerhü’l-Hadisi-i Erbain fî’t-Tıb ismiyle de bilinmektedir.

6. et-Tıbbü mine’l Kitabi ve’s-Sünne (et-Tıbbü’n-Nebevî)

et-Tıbbü’n-Nebevî olarak da bilinen bu eserde, ayet ve hadislerle tıp ele alınmıştır. Bun eser Abdu’l Mu’ti Emin Kal’aci tarafından 1986 yılında Beyrut’ta tahkik edilmiştir. Ancak eserin Bağdadî’ye ait olmadığı tartışmaları da mevcuttur.

Yazma nüshaları:

¹⁰² Ali Rıza Karabulut, ‘‘Abdullatif Bağdadî’nin Eserleri’’, **Abdüllatif Bağdadî Kongresi Tebliğleri**, 14 Kayseri, 14 Mart 1992, 1993, s. 81.

- Adana il Halk Kütüphanesi no: 1156, 36 yaprak

- İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi bölümü no: 696, baş tarafı eksik olmakla birlikte 90 yaprak.

- İngiltere, Cambridge Üniversitesi no: 964, 97 yaprak.¹⁰³

7. Şerhü'l Hadisi'l-Müteselsil

Bir önceki risalenin farklı bir ismi olduğu söylenmektedir.

8. Şerhu Seb'ine Hadisen

Yetmiş hadisin şerhini barındırmaktadır.¹⁰⁴

1.6.2. Akaid-Kelam

1. el-Kelimetu fî Rububiyye

Tevhit ile alakalı bir eserdir.

2. el-Kelamü fî Zat ve's-Sıfati'z-Zatiyye el-Cariyetü 'ala Elsineti'l Mütেকellimin

Bağdadî bu eseri, Tacüddin Ebü'l-Yemen Zeyd b. Hasan el-Kindî el-Bağdadî'nin (ö. 613) aynı konuyla alakalı eserine reddiye olarak kaleme almıştır.

3. Makâle fî Zebhi'l-Hayevân ve Katlihi

Hayvan kesimi üzerine kaleme alınmış bir makâledir.

4. Makâle fî Reddi 'ala'l Yahud ve'n-Nasara

Yahudî ve Hristiyanlara karşı reddiyeler barındıran bir çalışmadır.

¹⁰³ Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s. 82.

¹⁰⁴ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyunü'l-enbâ, s. 693-694; Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nubelâ, c. 22, s. 323; İsmail Paşa el-Bağdadî, Hediyyetü'l-'arîfin-esmaü'l-müellifin ve asârü'l-musannifin, Darü'l-İhya et-Turasi'l Arabi, Beyrut 1951, c. 1, s. 614-616; Hayrüddin ez-Zirikli, el-'Alâm, Darü'l ilm li'l-Melayin, Beyrut 2002, c. 4, s. 61; Ali Rıza Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s. 80-83.

5. Makâle fî'l Kader

Kader hakkında yazılmıştır.¹⁰⁵

1.6.3. Matematik

1. Kitabü'l Celi fî'l Hisabi'l-Hindî¹⁰⁶

Beyrut Halk Kütüphanesinde 227 ve Dam.Z. 89 numaralarda kayıtlı iki yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁰⁷

1.6.4. Havâss

1. Makâle fî'l Vefk

Havass ilimleri üzerine yazılmış bir makâledir.¹⁰⁸

1.6.5. Tarih

1. Ahbaru Mısır

Bu eserde Mısır'ın tarihinden, coğrafyasından, sosyal ve kültürel durumundan söz edilmektedir.

3. Kitabü'l İfade ve'l-İ'tibar¹⁰⁹

4. Makâle fî'l Milel

Dinler tarihi üzerine hazırlanmış bir çalışmadır.

5. Kitabü't Tarih fî Siretihi

Bu eser Bağdadî'nin otobiyografisini teşkil etmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 693-695; Karabulut, 'Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri'', s. 83-84.

¹⁰⁶ Bakır Emin el-Verd, Mu'cemü'l-ulema'i'l-'Arab, Korkis Avvad (Thk.), Alemü'l Kütüb, Beyrut 1986, c. 1, s. 82.

¹⁰⁷ Karabulut, 'Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri'', s. 84

¹⁰⁸ Karabulut, 'Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri'', s. 84.

¹⁰⁹ Muhammed Ferid Vecdi, Dâiretü'l-ma'ârif, Darü'l Ma'rife, Beyrut 1971, c. 6, s. 37.

1.6.6. Felsefe-Mantık

1. el-Hikmetü'l Âlâiyye

Eser, Mengücekoğullarından Erzincan hâkimi Âlaüddin Davut b. Behram'a ithaf edilmiştir.

2. Hallü Şey min Şukuki'r-Razî 'ala Kütübi Calinus

Bu eserde Calinus'un eserleri üzerine Fahreddin Razî'nin kaleme aldığı reddiye yazılarına cevaplar yer almaktadır.

3. İhtisaru Kitab-ı Ara-i Ebokrat ve Eflatun

'Sokrat ve Eflatun'un Görüşleri' isimli eserin özetidir.

4. Makâle yeruddu fiha 'ala Kitabi Ali b. Rıdvan el-Mısırî fî İhtilafı Calinus ve Aristoteles

Ali b. Rıdvan'ın (ö. 453) Calinus ve Aristo'nun ihtilafa düştüklerini iddia ettiği düşüncelerine reddiye olarak yazılmıştır.

5. el-Muhâkeme beyne'l Hâkim ve'l Kimyâî

Eserde, Fîlozof ve Kimyacı karşılaştırılmıştır.

6. Şerhü'l Takdimeti'l-Ma'rife

Sokrat'ın Takdimetü'l Me'arife adlı eseri üzerine yapılmış şerh niteliğinde bir çalışmadır.

Yazma nühaları:

- İstanbul Köprülü Kütüphanesi 885 / 2 numaralı mecmua içerisinde el yazması bir nüshası bulunmaktadır.

- Paris bib. National 2872 / 2

¹¹⁰ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 694-695; İsmail Paşa el-Bağdadî, **Hediyyetü'l-ârifin**, c. 1, s. 614-615; Şakir Mustafa, **Târihü'l-'Arabi ve'l-müerrihûn**, Darü'l ilm li'l Melayin, Beyrut 1983-1994, c. 2, s. 196; Karabulut, 'Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri'', s. 85.

- Dam. Um. 94 / 27

- Asaf Efendi 2 / 926 / 204.¹¹¹

7. Tehzihü'l Mesâil

Eflatun'un sözlerine üzerine yazılmış bir tehzip çalışmasıdır.

8. Kitabü't-Tabüyyat mine's-Sema' ve'n-Nefs

9. Kitabü'l 'Acib

Farabi'nin 'Kitabü's-Semaniye'' adlı çalışmasının haşiyesidir

10. Kitabü fî'l Kıyas

11. Kitabü's-Seb'a

12. Makâle fî Ma'ne'l Cevher ve'l Âraz

13. Makâle fî Aksiyeti'l Vaz'iyeye

14. Makâle fî Raddi 'ala İbni'l Heysem fî'l Mekân

İbn-i Heysem'in mekân teorisine reddiye niteliğinde bir eserdir.

Şam Teymuriyye Kütüphanesi no: 116 / 2 numarada kayıtlı yazma bir nüshası mevcuttur.¹¹²

15. Makâle fî Tezyifi ma Ya'tekiduhu Ebû Ali b. Sînâ min Vucûdi Aksiyetin Şartıyyetin Tenteccu Netâice Şertiyyeten

Eser, İbn-i Sînâ'nın "Şartlı öncüller şartlı sonuçlar doğurur" nazariyesine reddiye olarak yazılmıştır.

16. Makâle fî Tezyifi'ş-Şekli'r-Rabi'

17. Makâle fî Keyfiyyeti İsti'mali'l Mantık

¹¹¹ Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s. 87.

¹¹² Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s. 88.

18. Makâle fî'l Kıyas

19. Makâle fî'n-Nihaye ve'l-Lanihaye

28. Makâle fî Ciheti't Tavtie

20. Makâle fî Mantiki't-Tis'a

21. Makâle fî'l Cins ve'n-Nev'

22. Mebsûtü'l Vakı'at (Hikem-ü Mensure-i İsagoci)

23. Şerhü'l Eşkâli'l Burhaniyye

Farabi'nin 'Kitabü's-Semaniye' adlı eserinin 'el-Eşkalü'l Burhaniyye' bölümü üzerine yapılmış bir şerhtir.¹¹³

1.6.7. Tıp, Anatomi, Botanik ve Farmakoloji

1. Kitabü'n-Nasihateyn li'l Etibbâ ve'l Hukemâ

Tabiblere ve Fîlozoflara öğütler içermektedir.¹¹⁴

Bursa il Halk Kütüphanesi Hüseyin Çelebi bölümü 823 / 5 nolu mecmua içerisinde 62a – 72a yapraklık yazma bir nüshası mevcuttur.

2. Kitabü'l Fusûl

Eserin diğer adı Bulğetü'l-Hâkim'dir.¹¹⁵

3. Makâle fî İhtisarı Kelam-ı Calinus fî Siyaseti's-Sıhha

Calinus'un sağlık hakkındaki düşüncelerini telhis eden bir makâledir.

¹¹³ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 694-696; İsmail Paşa el-Bağdadî, 'Hediyetü'l-ârifin', c. 1, s. 614-615; Karabulut, 'Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri', s. 86-89.

¹¹⁴ Bu eser Enes Taş tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Bkz; TAŞ, Enes, 'Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri: Tahkikli Neşir ve Muhteva Analizi', (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı), Bursa 2011.

¹¹⁵ İdris b. el-Mahi el-Kaytunî, 'Mu'cemü'l-matbu'âtî'l-Mağribiyye, Metabiu Sela, Suudi Arabistan 1988, s. 36.

4. Makâle fî'l Badî bi Sînâati't-Tıb

Tabipliğe yeni adım atmış olanlara dair öğütler içerir.

5. Makâle fî Haddi't-Tıb

Tıbbın sınırlarından bahsetmektedir.

6. et-Ta'akub Havaşi İbn-i Cümei' 'ala'l Kanun

Fîlozof İbn-i Cimey'in (ö. 594) İbn-i Sînâ'nın el-Kanun fî't-Tıb adlı eserinin bazı yerlerine yaptığı reddiyelere karşı yazılan İbn-i Sînâ müdafaasıdır.

7. Şerhu Kitabî'l Fusûl

Eser, Sokrat'ın Kitabü'l Fusûl adlı eserinin şerhini içermektedir.

İstanbul Köprülü Kütüphanesi 885 / 1 numaralı mecmuada yazma bir nüshası bulunmaktadır.¹¹⁶

8. er-Reddu 'ala Şerhi'l Kanun

Eser, İbn-i Hatib Fahrüddin er-Razî'nin (ö. 606) İbn-i Sînâ'nın el-Kanun adlı eseri üzerine yazdığı şerhe reddiye mahiyetindedir.

Bursa il Halk Kütüphanesi Hüseyin Çelebi bölümü 823 / 1 numaralı mecmuada yazma bir nüshası mevcuttur.¹¹⁷

9. en-Nuhbe fî Hûlasati'l Emrazi'l-Hadde

Müzmin hastalıkları ele alan özet mahiyetinde bir çalışmadır.

10. Muhtasarun fî'l Hummeyat

Sıtma ve ateşli hastalıklardan bahsetmektedir.

11. Makâle fî'l 'Adât

¹¹⁶ Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s. 90.

¹¹⁷ Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s. 91.

Alışkanlıklar üzerine yazılmış bir çalışmadır.

12. Makâle fî't-Teneffüs ve's-Savt ve'l-Kelam

Teneffüs, ses ve konuşma üzerine kaleme alınmış bir makâledir.

13. Makâle fî'l Mizac

İnsan mizacı ile alakalı bir çalışmadır.

Bursa il Halk Kütüphanesi 823 / 4 nolu mecmua içerisinde 52b – 62a yapraklık yazma bir nüshası bulunmaktadır.¹¹⁸

14. Makâle fî Diyabitisi ve'l Edviyyetu'n-Nafi'atu minhu

Şeker hastalığı ve tedavisi üzerine yazılmış bir makâledir.

Bursa il Halk Kütüphanesi Hüseyin Çelebi bölümü 823 / 11 nolu mecmuada 141a- 149a yapraklık bir nüshası bulunmaktadır.¹¹⁹

15. Makâle fî Şifai'z-Zıddı bi'z-Zıdd

Eser, hastalıkların zıddı ile tedavi edilmesi bahsini işlemektedir.

16. Makâle fî'l Buhran

Öfke, nöbet, kriz gibi hastalıklar hakkında yazılmış bir makâledir.

17. Makâle fî'l Mai ve's-Şerâb

Su ve diğer içecekler üzerine kaleme alınmış bir çalışmadır.

18. Makâle fî's-Sersâm

Zatü'l Cenb¹²⁰ hastalığının bir türü işlenmektedir.

19. Makâle fî'l illeti'l Merakiyye

¹¹⁸ Karabulut, ‘‘Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri’’, s. 91.

¹¹⁹ Karabulut, ‘‘Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri’’, s. 92.

¹²⁰ Akciğer zarı iltihabı.

Boğaz rahatsızlıkları ile alakalıdır.

20. Makâle fî Kismetî'l Hummeyat

Sıtma, ateşli hastalıklar ve çeşitlerinden bahseden bir Makâledir.

21. Makâle fî'l 'Atş

Makâle, susuzluk, susatıcı şeyler ve bunun giderilmesinin yolları üzerine hazırlanmıştır.

22. Makâle fî'l Harekatî'l Mu'tada

Spor ile alakalıdır.

23. Kitabü'l Kebir fî'l Hummeyat

24. Kitabü Alati't-Teneffüs ve Ef'aliha

Nefes borusu ve çalışma sisteminden bahsetmektedir.

25. İhtisaru Kitabî'l 'Adal

Calinus'un Adaleler ile ilgili eserinin muhtasar halidir.

26. İhtisaru Menafî'l A'za

Calinus'un "Menafî'ul A'za" adlı eserinin muhtasar şeklidir.

27. İhtisaru Şerhi Calinus li-Kitabî'l Emrazi'l-Hadde

Sokrat'ın Emrazü'l-Hadde adlı çalışmasının üzerine Calinus'un yazdığı şerhin muhtasarıdır.

28. İhtisaru Kitabî'l Menî

Eflatun'un "Kitabü'l Menî" adlı eserinin özetidir.

29. Makâle fî'l Havvas

Makâlede beş duyu tıp açısından ele alınmıştır.

30. İhtisaru Kitabî'n-Nabz

Kalp atışları ile ilgili yazılmış bir eserin özeti mahiyetindedir.

31. İhtisaru Kitabî'l-Bevl

32. İhtisaru Kitabî's-Savt

Calinus'un ses ile alakalı eserinin muhtasar halidir.

32. el-Kifaye fî't-Teşrih

Anatomi hakkındadır.

33. İhtisaru Kitabî'n-Nebât

Ebû Hanife ed-Dineverî'nin "Kitabü'n-Nebât" adlı eserinin özet halidir.

34. Kitabü'n-Nebât

Bitkilerle alakalı bir çalışmadır.

35. İntiza'at min Kitabî Diskorides fî Menafî'l-Haşaiş

Diskorides'in eserinden "Bitkilerin Faydaları" adlı bölümden seçmeler olarak meydana getirilmiş bir eserdir.

36. İntiza'at min Kitabî Diskorides fî Sıfatî'l-Haşaiş

Diskorides'in eserinden "Bitkilerin Özellikleri" adlı bölümden seçmeler olarak meydana getirilmiş bir eserdir

37. Makâle fî'n-Nahl

Hurma ağacı hakkındadır.

38. Makâle fî'l-Hınta

Buğday, çeşitleri, fayda ve zararları hakkındadır.

39. Makâle fî'r-Ravend

Ravend¹²¹ adlı bir bitki konu edinir.

40. Makâle fî Hakikati'd-Devâ ve'l-Gıda ve Ma'rifeti Tabakatiha ve Keyfiyyeti Terkibiha

Yiyeceklerin besin değerleri ve ilaçlar üzerine yapılmış bir çalışmadır.

41. İhtisarü Edviyyeti'l Müfrede

Tabib İbni Vâfid'in (ö. 360) el-Edviyyetü'l-Müfrede adlı ilaçlar hakkındaki eserinin muhtasarıdır.

42. İhtisarü Edviyyeti'l Müfrede

İbn-i Semhun Ebî Bekr Hamid b. Semhun'un (ö. 392 sonra) ilaçlar hakkında el-Edviyyetü'l-Müfrede adındaki eserinin özetidir.

43. İhtisarü Edviyyeti'l Müfrede el-Kebir

Basit ilaçlarla ilgili bir çalışmadır.

44. Makâle bi Mevazini'l-Edviyyeti't-Tıbbiyye fî'l Mürekkebât.

Mürekkeb ilaçlar üzerine yazılmış bir eser olup ilaçların dozajı hakkında bilgiler vermektedir.

45. Makâle fî Mizani'l-Edviyyeti'l-Mürekkebeti min Ciheti'l-Keyfiyyât

İlaç yapımı ve dozaj üzerine yazılmış bir makaledir.

46. Makâle fî Mizani'l-Edviyyeti ve'l-Edvâi min Ciheti'l-Keyfiyyât.

¹²¹ Karabuğdaygiller familyasından olup büyük yapraklı ve çok yıllık bir bitki cinsidir. Ravend'in Doğu Anadolu bölgesinin yüksek yerlerinde ılgın denilen bir türü yetişir. Boyları 150 cm'i bulanları vardır. Köklerinden ilaç elde edilir.

İlaçlar ve hastalıklardan ve bunların birbiri ile olan uyumlarından bahseden bir çalışmadır.

47. Makâle fî Ta‘akkubi Evzâni’l Edviyye

İlaçların dozajları üzerine yazılmış tenkit niteliğinde çalışmadır.

48. Kitabü’t-Tiryâk

Zehirlenmeler karşısında iyi gelecek panzehirler üzerine yapılmış bir çalışmadır.¹²²

1.6.8. Gramer

1. el- Lumaü’l Kamiliyye fî Şerhi Mukaddimeti İbn-i Babşaz

İbn-i Babşaz’ın (ö. 469) ‘‘Mukaddime’’ adlı eseri üzerine yapılmış bir şerhtir.

2. Şerhü ’l Evaili’l Mufasssal

Zemahşerî’nin ‘‘el-Mufasssal’’ adlı eserinin ilk bölümlerinin üzerine yapılmış bir şerhtir.

3. Havaş ‘ale’l Hasâis

İbn-i Cinni’nin (ö. 392) ‘‘el-Hasais’’ adlı gramer üzerine yazılmış eserinin haşiyesidir.

4. el-Vâdiha fî ‘İrabi Fâtîha

Fatiha süresinin dil açısından ele alındığı bir çalışmadır.

5. Mes’eletü’n-Nahviyye

Gramer hakkındadır.

¹²² İbn-i Ebî Usaybia, ‘‘Uyûnü’l-enbâ’’, s. 694-696; İsmail Paşa el-Bağdadî, **Hediyyetü’l-ârifin**, c. 1, s. 614-616; Ahmet Hülusi Köker, ‘‘Abdüllatif Bağdadî’nin Hayatı ve Tıbbi Eserleri’’ (1162-1231), **Abdüllatif Bağdadî Kongresi Tebliğleri**, Kayseri, 14 Mart 1992, 1993, 4-6; Karabulut, ‘‘Abdüllatif Bağdadî’nin Eserleri’’, s. 89-97.

6. Mecmu‘ Mesaili’n-Nahviyye ve’t-Te‘alik

Bu eser de gramer üzerinedir.

7. Makâle fî’l Kelime ve’l-Kelam

Kelime ve cümle üzerine bir eserdir.

8. Kitabu Rubbe

Rubbe edatı hakkındadır.

9. Kitabü’l-Elif ve’l-Lam

10. Hamsü Mesâili’n-Nahviyye

Gramer hakkında 5 konuyu ele alan bir çalışmadır.

11. Kabsetü’l ‘Iclân

Gramer ile alakalı özet bir çalışmadır.¹²³

1.6.9. Edebiyat

1. İhtisaru Kitabi’s-Sînâ‘ateyn

Ebû Hilal Hasan b. Abdullah el-Askerî’nin (ö. 395) Sına‘atü’n-Nazm ve’n-Nesr adlı edebî eserinin muhtasarıdır.

2. İhtisaru Kitabi’l-Umde

İbn-i Reşik Hasan b. Reşik el-Kayravanî’nin (ö. 463) ‘‘el-Umde fî Sına‘ati’s-Şi‘r’’ adlı edebiyat eserinin şiir ile alakalı bölümünün muhtasarıdır.

3. el-İnsâf Beyne İbn-i Berrî ve İbni’l-Haşşâb ‘ale’l-Makâmat li’l-Harirî

4. Kavâninü’l-Belağa

¹²³ İbn-i Ebî Usaybia, ‘Uyûnü’l-enbâ’, s. 693-695; Zehebî, Târihu’l-İslâm, c. 45, s. 356; Muhammed b. Şakir el-Kütübi, Fevâtü’l-Vefeyât, İhsan Abbas (Thk.), Daru’s-Sadr, Beyrut 1973, c. 2, s. 386; Safedî, el-Vâfi bi’l-vefeyât, c. 19, s. 74; Karabulut, ‘‘Abdullatif Bağdadî’nin Eserleri’’, s. 97-98.

Belağat ilminin kural ve kaidelerini işleyen bir çalışmadır.

5. Keşfü’z-Zalâme ‘an Kudâme fî Şerh-i Nakdi Şi‘ri li-Kudâme

İbn-i Kudâme Ebü'l-Ferec Kudame b. Cafer el-Bağdadî'nin (ö. 310) Nakdü's-Şi‘r fî'l-Bedi‘ adlı şiir eleştiri ile ilgili çalışmasını şerhidir.

6. Makâle fî’ş-Şi‘r

Şiir üzerine yapılmış bir çalışmadır.

7. Makâle fî Tertibi’l-Musannifîn

Müelliflerin eser telif ederken göz önünde bulundurması gereken durumlar üzerine kaleme alınmış bir makaledir.

8. Risale ila Mühendisin Fâzilin Ameliyyin

Halep’te bir mühendise yazılan mektuptur.

9. Şerhu Hutâb-i İbn-i Nubâte

İbn-i Nübâte’nin (ö. 374) Hutâbü İbn-i Nübâte adlı edebi sözlerinin şerhidir.

10. Şerhu Banet Su‘ad

Kab b. Züheyr’in (ö. 50) ‘‘Banet Su‘ad’’ adlı kasidenin şerhidir.¹²⁴

1.6.10. Ansiklopedi-Luğat

1. İhtisaru Kitabi’l Hayevân

Cahız’ın (ö. 255) ‘‘Kitabü’l Hayevân’’ adlı eserinin muhtasarıdır.

2. İhtisaru Kitabi’l Hayevân

Calinus’un ‘‘Kitabü’l Hayevân’’ çalışmasının muhtasarıdır.

¹²⁴ İbn-i Ebî Usaybia, ‘Uyûnü’l-enbâ’, s. 694-695; Karabulut, ‘‘Abdullatif Bağdadî’nin Eserleri’’, s. 99-100.

3. İhtisaru Kitabi'l Hayevân

İbn-i Ebî'l-Eş'as Ahmed b. Muhammed el-Mevsilî'nin (ö. 360) hayvanlar üzerine yazılmış "Kitabü'l:-Hayevân" adlı ansiklopedik çalışmasının özetidir.

4. Risale fî'l 'Ulumi'd-Dârre

Zararlı ilimler hakkında yazılmış bir eserdir.

5. Risale fî'l Me'adin ve İbtali'l Kimya

Kimya eleştirisi ve madenler üzerine kaleme alınmış bir çalışmadır.

6. İhtisaru Kitabi'l Hayevân

Aristo'nun "Kitabü'l Hayevân" adlı eserinin özeti mahiyetindedir.

7. Kitabü'l Müdhiş fî Ahbari'l Hayevâni'l Mütevec bi-Sifati'n-Nebiyina

8. Makâle fî'l-Luğat ve Keyfiyyeti Tevelludiha

Diller ve lügatlerin ortaya çıkışını konu edinen bir eserdir.

9. Zeylül Fasîh fî'l-Luğa

Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya es-Sa'leb el-Bağdadî'nin (ö. 291)'nin "el-Fasîh fî'l-Lüğa" adlı eserinin zeylidir.¹²⁵

1.6.11. Siyaset

1. el-Medinetü'l-Fâzıla

2. Makâle fî Siyaseti'l Ameliyye

3. Tuhfetü'l-'Amil

4. Makâle fî Tedbiri'l Harb

¹²⁵ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 694-695; Karabulut, "Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri", s.101-102.

Savaşın ilke ve kuralları ile alakalı bir çalışmadır. H. 623 yılında dönemin bazı hükümdarlarına ithaf edilmiştir.

5. el-Umde fî Usulî's-Siyase

Siyaset ile alakalı usul ve kaideler barındırmaktadır.¹²⁶

Tabakat ve Teracim kitaplarında Bağdadî'nin kaleme aldığı eserlerin uzun bir listesi yer alırken, eserlerin içeriğine dair neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Bu listelerden anlaşıldığı üzere Bağdadî, birçok ilim dalında eser yazmış, yer yer yazılan eserlere şerhler düşmüş ve kimi zaman da yazılan eserleri muhtasar hale getirmiştir.

Bu eserlerin tümü göz önünde bulundurulduğunda, Bağdadî'nin hem dinî ilimlerde hem de aklî ilimlerde eserler telif ettiği görülmektedir. Yaklaşık 160 veya 170'e yakın eser içerisinde günümüze ulaşan eserlerin sayısı birkaç taneyi geçmemektedir. Burada isimleri zikredilen eserlerinin birçoğunun doğal afetler, yapılan savaşlar, Moğol ve Haçlıların İslam dünyasını istila etmesi gibi nedenlerden ötürü günümüze ulaşmadığı veya dünyanın farklı kütüphanelerinde olsalar bile şu ana kadar bu eserlere rastlanmadığı söylenilebilir.

¹²⁶ İbn-i Ebî Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ', s. 694-695; Karabulut, 'Abdullatif Bağdadî'nin Eserleri'', s. 103.

İKİNCİ BÖLÜM

EL- İFÂDE ve'l İ'TİBÂR ADLI ESERDE MISIR'IN COĞRAFÎ- SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

Çalışmamızın omurgasını teşkil eden bu bölümde eserin genel özelliklerinden bahsedilerek eserin tanıtımı yapılacak, eserde o dönemdeki Mısır'ın coğrafi yapısı, iklim özellikleri ve insanlar üzerindeki etkisi anlatılacak, daha sonra Mısır'da yetişen bitkilerden ve Nil nehrinde yaşayan hayvanlardan söz edilecektir.

Aynı şekilde bu bölümde Mısır'da bulunan arkeolojik eserlerden, o dönemdeki Mısır halkının yemek kültüründen, inşa ettikleri yapılardan, Nil nehrinden ve son olarak 597/1201-598/1202 yıllarında meydana gelen kıtlık, açlık, veba, depremler ve birtakım trajik hadiselerden bahsedilecektir.

2.1. ESERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Bağdadî, daha önce Mısır'la alakalı on üç bölümden müteşekkil *Ahbar-u Mısır* adlı günümüze ulaşmayan bir eser kaleme almış daha sonra H. 600/1204 senesinde bu eseri özetleyerek *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* ismiyle Halife Nâsır Lidînillâh'a (1180/1225) armağan etmiştir. Eser iki bölüm olarak tertip edilmiş olup birinci bölüm altı, ikinci bölüm de üç fasıl barındırmaktadır.¹²⁷

Birinci bölümün birinci faslında Mısır'ın coğrafi konumu, topoğrafik yapısı ve iklimi, Nil Nehri'nin yükseliş ve inişe geçtiği dönemler ve bunun neticesinde meydana gelen hastalıklar ve sebepleri gibi konular ele alınmıştır.

¹²⁷ Ignaty Krachovski, *Tarihü'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-Arabi*, c. 1, s. 345; Mahmut Kaya, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr" **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, c. 21, s. 504.

İkinci fasılda bitkilerden ve bu bitkilerin ilaç yapımında kullanımlarından söz eder.

Üçüncü fasılda Mısır'da yaşayan hayvan türlerinden bahsedilmektedir.

Dördüncü fasılda Mısır'ın arkeolojik eserlerine ve birtakım müşahedelere ayrılmıştır.

Beşinci fasılda Mısır'ın mimarisinden söz edilmektedir.

Altıncı fasılda ise Mısır'ın yemek kültüründen bahsedilmiştir.

Eserin ikinci bölümünün birinci faslında Nil Nehri'nin tafsilatlı anlatımı yapılmıştır.

İkinci fasılda Nil sularının çekilmesiyle 597/1200-1201 yılında meydana gelen kuraklığın sonucunda yaşanan kıtlık ele alınmıştır.

Üçüncü fasılda ise iktisadî kriz ve açlık neticesinde toplumda yaşanan trajik hadiseler işlenmektedir. Yine bu bölümde depremlerden ve depremlerin yol açtığı tahribatlardan bahsedilmektedir.¹²⁸

Bağdadî'nin *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eseri, hacim olarak küçük olmasına rağmen muhteva açısından zenginlik arz eder. Bu eser, müsteşrikler tarafından oldukça önemli görülmüş ve üzerine incelemeler yapıp birçok dile çevrilmiştir. İngiliz şarkiyatçılığının kurucusu kabul edilen Edward Pococke, Halep'te beş yıl ikamet ettikten sonra dönüşünde (1636) kendisiyle beraber müellifin kendi el yazması eserini de getirir ve Oxford'daki Bodleian Library'ye verir ve bu eseri Latinceye tercüme eder. Bu tercüme Arapça metniyle beraber Thomas Hyd tarafından yayımlanır (Oxford, 1702). Daha sonra 1782'de Joseph White, bu metni istinsah edip neşreder. Eser daha sonra Samuel Friedrich Günther Wahl tarafından Almancaya çevrilmiştir (Halle, 1790).¹²⁹

¹²⁸ Kaya, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", s. 504-505.

¹²⁹ Ignaty Krachovski, *Tarihü'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-Arabi*, c. 1, s. 346; Yusuf İlyas Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-Mu'arreb*, Mektebetü's-Sekafe, Kahire trs., c. 2, s. 1293; Kaya, "el-İfâde ve'l-İ'tibâr", s. 505.

Ardından Büyük Pococke'nin torunu olan Pococke, eseri bir kez daha Latince'ye çevirmeye başlar, fakat ölümünden ötürü bu çaba yarım kalır. Bu yarım kalan çalışmayı White tamamlayıp Arapça metniyle beraber neşreder (Oxford, 1800). Çeviriler arasında en başarılı çeviri olarak Antoine Isaac Silvestre de Sacy'in çevirisi görülür. O, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr* adlı eseri Arapça metniyle beraber dipnotlarla zenginleştirerek "*Relation de l'Égypte par 'Abd al-Latif*" ismiyle neşreder (Paris, 1810). Eser daha sonra ticari amaçlar güdülerek birkaç kez neşredilmiştir. Bül Galyoncî'nin neşri de (Kahire, 1958) daha önce yapılan yayınların tekrarı niteliğinde olmuştur. Eser, Kamal Hafuth Zand ile John A. Videan ve Ivy E. Videan tarafından Arapça metniyle beraber İngilizce'ye çevrilmiştir (Londra, 1965).¹³⁰ Eserin Ahmed Gassan Sebânû tarafından tahkikli neşri gerçekleşse de (Dimaşk, 1983) ufak tefek dipnot eklemeler dışında daha önce yapılan yayımlardan farklılık arz etmemiştir. Eser üzerine ilk ciddi neşri gerçekleştirenin Ali Muhsin İsa Mâlullah olduğu kabul edilir.¹³¹

Eserin içeriği hakkında bilgi verilmiş olup sahip olduğu önem zikredildikten sonra şimdi de eserde yer alan o dönemdeki Mısır'ın coğrafik yapısı, iklim özellikleri, Nil nehri, Mısır'da yetişen bitkiler ve yaşayan hayvanlar, arkeolojik eserler ve mimarîden söz edilecektir. Konuya giriş yapmadan önce şunu söylemek gerekir ki Bağdadî, bu eserinde Mısır lafzını kullanırken Sa'id bölgesini ve Nil deltasını, Kahire lafzını kullanırken de bilinen başkenti kastetmektedir.

2.2. MISIR'IN COĞRAFÎ YAPISI, İKLİM ÖZELLİKLERİ VE İNSANLAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Müellif, bu başlık altında Mısır'ın coğrafî ve topoğrafik yapısından söz edip Nil nehrinin birtakım özelliklerinden bahseder. Mısır'ın iklim özelliklerini ve bu iklimin insanların fiziksel ve psikolojik halleri üzerindeki etkilerini anlatır. O, bu konuları işlerken kendi gözlemlerine dayanan bir birtakım tahlillerde bulunur. Aşağıda bu anlatıya tam metin halinde yer verilmektedir.

¹³⁰ Ignaty Krachovski, *Tarihü'l-edebi'l-coğrafiyyi'l-Arabi*, c. 1, s. 346; Yusuf İlyas Serkis, *Mu'cemü'l Matbû'ât*, c. 2, s. 1293; Kaya, "*el-İfâde ve'l-İ'tibâr*", s. 505.

¹³¹ Kaya, "*el-İfâde ve'l-İ'tibâr*", s. 505.

*Mısır, ilginç tarihi olayları ve antik yapılarıyla dikkat çekmektedir. Doğudan ve batıdan dağlarla çevrili bir vadi olup bu dağlar Asvan'dan başlar, Esna'da birleşir ve daha sonra yavaş yavaş birbirinden ayrılır. Bu dağlar silsilesi arasında mesafe kimi zaman oldukça genişler ki bu mesafeleri kat etmek bir günlük yolculuğu gerektirebilir. Nil nehri bu dağlar arasında akmakta olup Mısır'ın alçak kesimlerinde (deltalarda) kollara ayrılır ve buradan Akdeniz'e dökülür.*¹³²

*Nil nehrinin iki özelliği bulunmaktadır. Bu nehir çok uzun olmakla birlikte dünyada kaynağı ve ağzı arasında bu denli mesafeye sahip başka bir nehir bulunmamaktadır. Nehrin menbaı tahminlere göre Ekvator'un 11 derece üzerinde bulunan Rwenzori dağlarında (Cebeli'l Kamer) bulunmaktadır. Nil nehrinin Mısır'a girdiği ilk nokta olan Asvan, ekvatorun 22½ enleminde ve Mısır topraklarının en uzak noktasında bulunan Dimyat'ın 33⅓ enleminde yer almaktadır. Doğru çizgi üzerinde ölçülen Nil nehrinin toplam uzunluğu yaklaşık 900 fersah¹³³ civarındadır. Nehirdeki zikzaklar ve eğimler ile birlikte Nil'in toplam uzunluğu, ölçülen uzunluğun iki katına kadar çıkabilmektedir. Nil nehrinin ikinci özelliği ise sair nehirlerin sularının azaldığı ve sularının en alçak düzeyde olduğu zamanda bu nehrin suları yükselmekte olup bu yükseliş sonbahardaki ekinoksta son bulmaktadır. Bu dönemde kanallar açılır ve sular vadiye dökülür. Bunun sebebi de sürekli olan sağanak yağışların ve akıntıların bu mevsimde ara vermeksizin sularını nehre akıtması ve bunun sonucunda nehir suyunun yükselmesidir. Sıcakların en yüksek olduğu yaz aylarının birinci ve ikinci bölümleri zaman zaman şiddetli yağmurların olduğu dönemlerdir.*¹³⁴

Mısır topraklarının gözlenmeye değer eşsiz birtakım özellikleri daha vardır. Genel olarak ara sıra sağanak yağışlar hariç özellikle Mısır'ın Sa'id bölgesinde yağışlar çok sık görülmez. Mısır'ın alçak kısımlarında yağışlar daha fazla olmasına rağmen bu yağışlar bölgenin zirai su ihtiyacını karşılayacak düzeyde değildir.

¹³² Abdüllatif el-Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhede ve havâdisi'l-mu'âyene bi-arzı Mısır**, Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh (Thk.), Hey'etü'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitab, Mısır 1998, s. 55.

¹³³ Eski bir ölçü birimi. Denizcilikte kullanılan ve 3 deniz miline eşit uzaklık birimidir. Bu da takriben 5700 metreye denk gelmektedir. Ancak bölgeye göre mesafe farklılaşabilmektedir. İran fersahı; 6.23 km iken, Arap fersahı 5,985 km'dir. Bkz; Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 12, s. 412 (sayfa aralığı da aynı)

¹³⁴ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 55-56.

*Dimyat ve İskenderiye’de yağışlar bol olup bölgenin içme suyu temin edebilecek yeterliliktedir. Mısır’da Nil nehri dışında herhangi bir su kaynağı ve nehir bulunmamaktadır.*¹³⁵

*Mısır’ın kendine özgü diğer bir özelliği de toprağının kumlu oluşudur. Dolayısıyla bu toprak ziraate uygun değildir. Ancak Nil nehrinin suları, nehrin yükselişe geçtiği dönemde Sudan’dan gelen ibliz adı verilen yapışkan ve gübre yönünden zengin siyah bir çamur taşır. Bu çamur Nil nehrine karışır, tortulaşarak yerleşir ve suların çekilmesiyle toprak ekilip biçilmeye uygun hale gelir. Her yıl yeni bir çamur tabakası buraya gelir. Toprak, Irak ve Suriye’de yapıldığı gibi nadasa bırakılmaz, bütün araziler ekilir.*¹³⁶

*Arapların gözlemlediğine göre rüzgâr ne kadar kuvvetli eserse ürünler de o denli kaliteli olurmuş. Bunun nedeni de rüzgârın garip bir toz ile gelişidir. Yine kasırgaların meydana geldiği dönemlerde elde edilen ürünlerin daha fazla olduğu söylenmiştir. Nehrin doğduğu yere daha yakın oluşu ve daha alçak olan bölümlerin aldığından daha büyük miktarlarda çamur alışı sebebiyle Sa’id bölgesinin toprağı verimlilik ve mahsul açısından daha zengin olur. Çünkü alçak bölgelerde su ile taşınan ve sadece az çamur tortusu alan topraklar hafif ve daha az verimli olur. Nehir bu bölüme ulaştığında oldukça berraklaşır. Yukarı Mısır bölümünde bulunan bazı dağlarla ilgili aktarılanlar dışında benzer herhangi bir şey bilmiyorum. Bildiğim şey rüzgârların ekim zamanında büyük ölçüde toz getirdiği, şiddetli yağmurlar sonucunda tozun ve yağmurun birbirine karıştığıdır. Ekilen mahsul biçildikten sonra toz taşıyan yeni rüzgârlar oluşur ve toprak daha önce olduğu gibi yeniden çorak hale gelir.*¹³⁷

Mısır’ın kendine has özelliklerinden biri de burada mevsimlerin normalden farklı seyrediyor olmasıdır. Genelde yaz ve güz mevsimleri dünyanın diğer bölgelerinde daha kuru geçerken Mısır’da Nil nehrinin sularının yükselmesinden ötürü bu mevsimler daha nemli geçmektedir. Nil nehrinin suları yaz boyunca daha fazla artar ve sonbaharda bütün toprağı kaplar. Oysa diğer ülkelerde bu mevsimde

¹³⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 56.

¹³⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 56-57.

¹³⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 57.

sular çekilir ve toprak kurur. Kış ve ilkbahar mevsimlerinde başka ülkelerde suların bol olması ve havanın nemli olmasına rağmen Mısır'da bu mevsimlerde şiddetli kuraklık ve çoraklık meydana gelir. Bunun neticesinde Mısır'da bu mevsimlerde havada kötü kokular yayılır ve beraberinde salgın hastalıklar da baş gösterir. Safrayla alakalı sorunlar ve balgam oluşumu bu tür hastalıklardan bazılarıdır. Genel olarak bu iki hastalık bir arada hissedilir. Sonbaharın bitimi ve kışın başlangıcında daha sık görülen bu hastalıkların kişi üzerinde çok ciddi etkisi ve tehlikesi bulunmamaktadır. Mısırlılar arasında ani ölümlere yol açan titremeler ve kanla ilgili hastalıklar oldukça azdır.¹³⁸ Genel olarak Mısırlıların sağlıklı olanları, sürekli sararıp solmuş tembel ve hantal bir görünüme sahiptirler. Bu durumdaki insanları sağlıklı ve zinde görmek oldukça güçtür. Gençler, genelde zayıf, yorgun ve bitkin bir görüntü verirler. Fakat yirmili yaşlardan sonra kilo alır ve daha sağlıklı bir görünüme kavuşurlar. Kıvrak zekâyâ sahip olan bunlar, nemliliğin geçiciliğine rağmen havanın sıcak oluşu onları daha hareketli ve esnek kılar. Sa'id bölgesinde yaşayanların vücutları daha zayıf ve kuru tenlerinin esmer olmasının sebebi de budur. Fustat ve Dimyat bölgesinde insanlar daha açık tenli, ciltleri daha nemli ve genelde beyaz tenlidirler.¹³⁹

Tamamen Nil nehrine bağımlı bir yaşam süren ve muazzam bir uygarlık inşa eden Eski Mısırlılar, Nil nehrinin sularının yükseldiği dönemi, (sonbaharın başı) yılın başlangıcı olarak seçmişlerdir.¹⁴⁰

Mısır'ın bir başka özelliği de Mısırlıların doğuya doğru olan ve Mukattam adını verdikleri dağ nedeniyle Saba diye adlandırdıkları rüzgârdan mahrum kalmalarıdır. Bu dağ rüzgârın yararlı etkilerini keser. Saba rüzgârı seyrek de olsa doğu rüzgârı yön değiştirdiğinde hissedilebilir. Bunun bir sonucu olarak eski Mısırlılar tarafından batıdaki dağlara daha yakın, doğudakilerden uzak mesafede kaldığı için Kahire'nin güneyi kralın yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Yine Yunanlıların Fustat'tan uzaklaşıp İskenderiye'yi seçmesinde aynı faktörlerin rol aldığı görülmektedir. Bunun sebebi ise buranın Mukattam dağına daha yakın olması ve dağın eteklerindeki yerlerin daha kuytu oluşudur. Ayrıca, Mısırlılar bu şekilde

¹³⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 58.

¹³⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 58.

¹⁴⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 58.

*güneş ışınlarından daha fazla yararlanmışlardır. Mısır topraklarında, Saba'nın doğu rüzgârına maruz kaldığı için diğer bölgelerden daha güzel ve elverişli bölgeler bulabilirsiniz. Aşırı nemden dolayı bu bölgelerde bozulmalar ve kokuşmalar baş gösterir ve fareler çamurla birlikte yüzeye çıkar.*¹⁴¹ Bağdadî, Kûs bölgesinde birçok kişinin akrep sokması nedeniyle öldüğünü ve yılın büyük bir bölümünde böcek, sinek, pire vb. haşerelerin görüldüğünü aktarır.

Müellifin kaydettiğine göre Mısır'da dikkat çeken bir başka durum da kış, ilkbahar ve sonrasındaki aylarda güney rüzgârlarının esmesiyle birlikte havanın aşırı soğumasıdır. Bu rüzgâr el-Marîs diye adlandırılmış ve sebebinin de Sudan'ın bir köyü olan Marîs bölgesinden geçiyor olmasıdır. Rüzgârın kendisiyle birlikte soğuk hava getirmesinin nedeni küçük ve durgun su birikintilerinin üzerinden geçmesidir. Bağdadî, bu rüzgârın bir süre bu yerde estiğini daha sonra doğal ıssısına kavuştuğunu ve havayı ısıtıp kuru olmasına sebep teşkil ettiğini söyler.¹⁴²

2.3. MISIR'DA YETİŞEN BİTKİLER VE İLAÇ YAPIMINDA KULLANIMLARI

Müellif bu başlık altında Mısır'da yetişen bitkilerden, bu bitkilerin ilaç yapımında kullanımlarından ve hangi bitkinin hangi hastalığa iyi geldiğinden bahseder. Ancak müellif, tıp alanında ilaç olarak kullanılması ve çok değerli olmasından ötürü Mısır'da yetişmemesine rağmen Maş adındaki bir bitkiden de söz eder. Bağdadî'nin değindiği bitkiler şunlardır:

Bamya (البامية/ Hibiscus esculentus)): Başparmak büyüklüğünde salatalık veya patlıcana benzeyen koyu yeşil, dikenli ve beşgen şeklinde bir bitki türüdür. Yarıldığında beş kısım görülür ve her kısım arasında yuvarlak tanelerden meydana gelen bir dizi bulunur. Çekirdekleri fasulye tanesinden daha küçük, rengi beyaz, biçimi yuvarlak olup tatlıya çalan bir tadı vardır. Bağdadî'nin ifade ettiğine göre bu bitki, kanamayı durdurmada ve tükürük salgılamada etkilidir. Mısır halkının bu bitkiyi etle pişirdiğini, besin açısından değerinin yüksek olduğunu ve bu bitkinin çiğ olarak yenilmesinin iyi olmadığını aktaran Bağdadî, bu bitkinin pişirildiğinde kabız

¹⁴¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 58-59.

¹⁴² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 59.

yapmadığını ve yapışkan bir hale geldiğini de söyler.¹⁴³ Günümüz modern tıbbı da bu bitkinin kan basıncını düşürdüğünü, bağışıklık sistemini güçlendirdiğini söylemekte, vitamin ve mineraller açısından besin değerinin yüksek olduğunu ifade etmektedir.

Mühliye¹⁴⁴(الملوخية/ Corchorus olitorius): Doktorların melukiyya diye isimlendirdikleri bu bitki Hubbaze¹⁴⁵ ile aynı bahçede yetişir. Yine aynı şekilde Ketmia (Hatmi çiçeği) yabani bir Hubbaze çeşididir. Bu bitki Hubbaze bitkisinden daha nemli ve daha suludur. Etle birlikte pişirilen bu bitkinin ekim alanı diğer bitkilerin ekim alanından farklıdır. Suriye’de ekiminin az olduğunu söyleyen Bağdadî, bu bitkinin tükürük salgılamada katkıda bulunduğunu, vücut ısını dengede tuttuğunu, sindirim sistemi üzerinde faydalı olduğunu ve iltihaplanmalara karşı iyi geldiğini kaydeder.¹⁴⁶ Modern tıbbın da bu bitkinin mideye faydalı olduğunu, cilt ve deri hastalıklarını tedavi ettiğini, özellikle derideki çatlamalara ve iltihaplanmalara karşı oldukça iyi geldiğini söylediği bilinmektedir.

Albizia¹⁴⁷ (البخ/ Albizia lebbeck): Baklagiller familyasından olup sedir ağacına benzemektedir. Güzel kokulu olup koyu yeşil ve parlak bir görünümüne sahiptir. İyice olgunlaştığında güzel ve tatlı olur. Çekirdeği şeftali çekirdeğine veya ceviz içine benzemektedir. Toz rengine çalan bir beyazlığı olup çabuk kırılabilen bir kabuğa sahiptir. Üzerinden belli bir zaman geçince çekirdeği kaybolur ve boş bir kabuğa döner. Çekirdeğinin tadı acı olup yenildiği vakit, etkisi bir süre dilde kalır.¹⁴⁸

Müellifin kaydettiğine göre, Aristo ve başka kimseler bu bitkinin Fars topraklarında öldürücü bir zehir olduğunu ancak Mısır’a intikal edince bir yiyecek türüne dönüştüğünü söylemişlerdir. Müellif, bu bitkinin yer aldığı bölgede az sayıda bulunduğunu ve biraz pahalı olup kerestesinin oldukça sağlam, taş gibi sert olduğunu

¹⁴³ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 60-61.

¹⁴⁴ Ihlamurgillerden olan otsu bir bitkidir. Yaprakları sebze olarak da kullanılır. Suriye, Mısır ve Hindistan'ın bataklık bölgelerinde bir tarım bitkisi olarak da yetiştirilmektedir.

¹⁴⁵ Bilimsel adı; Malva. Yaprakları pişirilerek yiyilen ve tıp alanında kullanılan bir bitki türü.

¹⁴⁶ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 61; Ebû'l Abbas Ahmed el-Kalkaşandî, **Subhu'l-a'sâ fi kitâbeti'l- inşâ**, Darü'l Kutübil Mısriyye, Kahire 1922, c. 3, 312.

¹⁴⁷ Anavatanı Güney Asya olan bir bitki türüdür. Tıp alanında çeşitli amaçlar için kullanılır. Sıcaklığa ve susuzluğa karşı son derece dirençlidir.

¹⁴⁸ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 62.

söyler.¹⁴⁹ Nitekim bu keresteler mobilyacılıkta, ahşap yapımında kullanılmakta ve kendisinden çeşitli ev aletleri yapılmaktadır.

Ebû Hanife ed-Dineverî'nin aktardığına göre bu bitki, büyük bir ağaç olup olgunlaştığında incir ağacına benzer bir hal alır. Yaprığı cevizin yaprağına benzer. Yaban inciri gibi olan bu bitkinin tadı acı olup susayan bir kimse bu bitkinin üzerine su içerse karnı şişer. Bağdadî, Ebû Hanife'nin söylediklerinin sıhhat derecesini bilemediğini söyler.¹⁵⁰ Bağdadî'nin kaydettiğine göre bu bitki diş ağrılarına iyi gelmekte olup İbn-i Semcun, bu bitkinin meyvesinin mideye faydalı olduğunu, kanı durdurduğunu ve ishale iyi geldiğini söylemektedir. Yine İbn-i Semcun'un söylediğine göre Mısır halkı, bitkinin meyvesinin çekirdeğininin sağırlığa sebep olduğuna inanmaktadır.¹⁵¹

Firavun İnciri/Hint İnciri (الجميز/ Opuntia ficus-indica): Müellif, bu bitkinin Mısır'da çokça bulunduğunu, Askalan ve sahil bölgelerinde de bu bitkiyi gördüğünü söyler. Yabani incire benzeyen bu bitkinin meyvesi yapraktan çıkmayıp ağaçtan çıkmaktadır. Senede yedi defa yemiş verip dört ay boyunca yenilir. Bu incir normal incirden daha tatlı olmakla birlikte çiğneme esnasında ağızda tahta tadı bırakır. Bu incirin ağacının büyüklüğü, büyük ceviz ağacı kadardır. Bu bitkinin meyvesinden ve dallarından beyaz süt akar ve elbise veya benzeri bir şeye sürüldüğünde rengi kırmızı olur. Kerestesi ev yapımı ve tamirinde kullanılır ve ondan kapılar yapılır. Suya ve güneşe uzun süre dayanıklıdır. Hafif ve az esnek olmasına rağmen aşınmalara karşı güçlüdür. Ayrıca bu bitkinin meyvesinden keskin bir sirke ve şarap elde edilmektedir. Calinos bu bitkinin dut ve incir arasında, nemli ve soğuk bir yapıda olduğunu aktarır. Bağdadî, mideye iyi gelmeyen bu bitkinin sütünün, yaraları iyileştirme, şişkinlikleri giderme, böcek vb. haşeratın ısırıklarını tedavi etme gibi özelliklerinin olduğunu, bunun yanında akciğer, kalp ve öksürük gibi hastalıklara da iyi geldiğini söyler.¹⁵² Günümüz modern tıbbında da bu bitkinin cilt ve hücre yenileyici olduğu, mikropları öldürdüğü, şişkinlikleri giderdiği ve ishale iyi geldiği bilinmektedir.

¹⁴⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 63.

¹⁵⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 63-64.

¹⁵¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 64.

¹⁵² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 64-65.

Belesan Ağacı (البلسان/ Commiphora): Müellifin aktardığına göre bu bitki yalnızca Mısır'da Ayn Şems bölgesinde bulunmaktadır. Koruma altına alınmış ve çitlerle örülmüş bir yerde yetiştirilir. Bu ağacın boyu bir zira‘ veya daha fazlasına ulaşmaktadır. İki kabuktan oluşup üst kabuk kırmızı ve hafif bir yapıdayken, alt kabuk yeşil ve katı bir yapıdadır. Çiğnendiğinde ağızda yağı kalır ve güzel bir koku bırakır. Yaprakları sedef otu yapraklarına benzemekte olup yağı, Şi‘ra yıldızının doğuşu esnasında hasat edilir.¹⁵³ Kalkaşandî de Pelesan bitkisinden söz eder ancak Bağdadî gibi ayrıntılı bir şekilde anlatmaz. Bu bitkinin halk dilinde belsem diye isimlendirildiğini, Ayn Şems’e yakın Kahire’nin çevresinde Matariyye bölgesinde özel bir alanda ekildiğini söyler ve bu bölgeden başka bir bölgede bulunmadığını zikreder.¹⁵⁴ Günümüzde de belesan ağacından elde edilen yağın birçok ilaç terkininde kullanıldığı, mideye ve akciğer hastalıklarına iyi geldiği, yapraklarının kızamık hastalığı tedavisinde kullanıldığı ve aynı zamanda güçlü bir ağrı kesici olduğu da bilinmektedir.

Kolakas-Gölevez¹⁵⁵ (القلقاس/ Colocasia esculenta): Salatalık veya ondan daha küçük olup rengi hafif kırmızıya çalmaktadır. Kabukları soyulur ve şalgamda olduğu gibi yarılr. Oldukça değerli olan bu bitkinin tadı yeşil muza benzemektedir. Çok acı olmasına rağmen kaynatıldığı zaman acısının tümü gider ve kolayca yenilebilir. Fakat bunun yanında gizli bir acısı olduğundan mideye ağır gelip hazmedilmesi yavaştır. Fakat yine de az yenildiğinde mideye güç verir, ishale ve bağırsaklara iyi gelir. Kabuğu, özünden daha kuvvetli olup sumak ile pişirilir ve alışkın olmayan biri için bu tat hoş gelmez. Ancak pişirilip kuruyana kadar yağ ile kızartıldığında iyi bir hale gelir. Müellif, bu bitkinin hem çiğ hem de pişirilerek yenilebilen bir ilaç olduğunu söyler ve Dimaşk’ta de az sayıda gördüğünü aktarır. Kuruduğu zaman kestenede olduğu gibi tahta gibi bir hal alır. Yaprakları geniş ve yuvarlak ve son derece yeşil ve ince bir yapıdadır. Parlaklık, güzellik ve yumuşaklık bakımından muzun yaprağına benzemektedir. Dioskorides bu bitkinin gül rengine bir çiçek olduğunu tomurcuğunun çileğinkine benzediğini, taze ve kuru bir şekilde yenildiğini söyler. Yine ona göre bu bitki un haline getirilip çorba gibi içilir ve mideye güç verir.

¹⁵³ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 65-66; Hamide, ‘*Alamü’l-coğrafiyyine’l ‘Arab*, s. 403.

¹⁵⁴ Kalkaşandî, *Subhu’l-a‘şâ*, c. 3, s. 287.

¹⁵⁵ Gölevez, yılanıyastığıgiller familyasından olup bolca potasyum içeren bir bitki türüdür. Taro veya kolokas da denilir.

Bağırsaklara ve ishale de iyi gelir. Ayrıca bu bitkinin orta kısmında bulunan ve tadı acı olan yeşil bir şeyin varlığından söz eder ve öğütölüp yağ ile karıştırıldıktan sonra kulağa damlatılınca kulak acısını dindirdiğini kaydeder.¹⁵⁶ Günümüzde de bu bitkinin ishale karşı iyi geldiği, karaciğeri koruduğu bilinmektedir. Mideye ağır gelmeyip mideyi yormadığından diyetisyenler tarafından rejim uygulayanlara tavsiye edildiği görülmektedir.

Muz (الموز/ Musa): Bağdadî, Hint ve Yemen’de muzun çok olduğunu söyler ve Dimaşk’ta da ithal edilmiş olarak gördüğünü ekler. Muz ağacının hurma ağacına benzediğini, meyveyi taşıyan bölümün *el-Umm* diye adlandırıldığını ve boyunun ortalama olarak iki insan boyu kadar olduğunu aktarır. Muz ağacının kolakastan olduğu iddia edilmiştir. Muz ağacının dalları hurma ağacının dallarına benzemektedir. Muz, nemliliğini kolakas, şeklini ise hurma ağacından almıştır. Müellife göre kolakas, muza, madde mesabesinde olup hurma ağacı ise suret mesabesindedir. Yine ona göre, muzun ağaç kısmı (gövde) kuruduktan sonra yapraklarında tıpkı hurma ağacının kökünde olduğu gibi ipler ve parçalar görülmektedir. Aynı şekilde muzun meyvesindeki dallar hurma ağacının dallarına benzemektedir. Bir muz ağacında 500 ve üzeri muz bulunmaktadır. *el-Umm* diye adlandırılan ve muz ağacının dallarının sonundaki muz, öze sahip olmayıp yenilmemektedir. Muzun kabuğu oldukça nemli olup ona bu özelliğini kazandıran kolakastır. Muzun içi oldukça tatlı olup rengi sarıya ve beyaza çalmaktadır. Sarılığını taze hurmadan beyazlığını ise kolakastan almaktadır. Muz toplandıktan vakit oldukça yeşil olup yemeğe elverişli değildir. Ancak günlerce saklandıktan sonra rengi sarı olur ve o zaman yemeğe elverişli hale gelir. Muzun çekirdeği olmayıp kolayca çiğnenip yutulur. Güzel bir kokusu olup sarhoşluk vermez. Müellif, muzun idrarı getirdiğini ve karnı şişirdiğini söyler ve Hint muzunun yaprağının kurutulduğunu, boyandıktan sonra da örölüp hasır haline getirildiğini aktarır. Bu hasırların iki dinara, bazı yerlerde ise iki dirheme de satıldığını söyler.¹⁵⁷

Ağaç kavunu (الأترجة/ Citrus medica): Müellif, Mısır’da yetişen turunçgillerden söz ederken ilk olarak ağaç kavunundan bahseder. Ağaç kavununun

¹⁵⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 67-69.

¹⁵⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 70-74.

Bağdat'ta az bulunduğunu söyler. Tadının ekşi olmayıp tatlı olduğunu aktarır. Bağdadî, ağaç kavununun ilginç yönlerine işaret ederek iç içe geçmiş ağaç kavunlarından bahseder. Bağdadî, doğru sözlü birinin bir ağaç kavununun içinde yedi küçük tam ağaç kavunu görmüş olduğunu aktarır ve kendisinin de bir ağaç kavunu içinde başka bir ağaç kavunu gördüğünü ancak bunun iyi yetişmemiş olduğunu söyler. Bağdadî iç içe geçmiş ağaç kavunlarının yalnızca ekşiliğe sahip olanlarda bulunduğunu aktarır ve aşılama yoluyla birçok çeşit elde edildiğini zikreder.¹⁵⁸

Limon (الليمون/ Citrus×limon): Müellif, Mısırda yetişen limon türlerinden bahseder ve bazılarının büyüklük açısından kavun kadar olduğunu söyler. Bazı limon çeşitlerinin rengi, kokusu, suyu ve ekşiliği yönünden ağaç kavunundan farkı olmadığını kaydeder.¹⁵⁹

Elma (التفاح/ Malus domestica): Bağdadî, elmanın İskenderiye'de tek bir bahçede yetiştirildiğini, renginin oldukça kırmızı olduğunu, çok az bulunduğunu ve miske benzer çok hoş bir kokuya sahip olduğunu söyler.¹⁶⁰

Hurma (التمر/ Phoenix dactylifera): Müellif, anlatımına hurma ağaçlarından bahsederek devam eder. Hurmanın Mısır'da çokça bulunduğunu ancak Irak hurmasıyla karşılaştırıldığında daha yumuşak ve daha az tatlılığa sahip olduğunu zikreder. Irak halkının bunu القسب, Mısır halkının ise التمر olarak isimlendirdiğini söyler.¹⁶¹

Maş (الماش): Müellif, daha sonra Maş denilen ve Mısırda ekilmeyen tıbbî bir bitkiden bahseder. Şam'dan ithal edildiğini, Attarlarda bulunduğunu ve kıymetli olduğundan dolayı hastalara ancak gramla satıldığı zikreder.¹⁶²

Afyon (الأفيون/ Papaver somniferum): Bağdadî'nin bahsettiği başka bir bitki de afyondur. Sa'îd bölgesinde çok olup haşhaş bitkisinden elde edilir. Müellif, bu bitkiyi toplayan kimselerin bazı vakitler bu bitkinin içine üzüm yaprağını da koyarak

¹⁵⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 74; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ*, c. 3, s. 312.

¹⁵⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 74-75.

¹⁶⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 75.

¹⁶¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 75.

¹⁶² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 76.

insanları aldattıklarını söyler. Ona göre, orijinal afyon, güneşte eriyen, yakıldığında oldukça ışık saçan ve söndüğünde de güçlü bir kokuya sahip olandır.¹⁶³ Bağdadî, Aristo'nun bu bitkinin göz ve kulak ilacı ile karıştırılmasını men ettiğini, böyle yapılması durumunda körlüğe ve sağırlığa neden olacağını aktarır.¹⁶⁴ Müellif, Mısır'da yetişen bitkiler bölümünü, **akasya, kavun-karpuz, kabak, menekşe, ayva** ve **armut** hakkında çok kısa bilgiler verdikten sonra bitirmektedir.¹⁶⁵

Müellif, aynı zamanda bir botanik bilimcisi olması hasebiyle Mısır'da bulunan bitkileri iyice araştırmış ve bu bitkileri en ince ayrıntısına kadar tavsif etmiştir. Hangi bitkinin nerede ve ne şartlar altında yetiştiğini yazan Bağdadî, bu bitkilerin ilaç yapımında kullanımlarından da söz etmiştir. O dönemde bahsettiği bu ilaçların faydaları günümüz modern tıbbı ile karşılaştırıldığında, Bağdadî'nin 800 yıl önce verdiği bu bilgilerin günümüzde de geçerliliğini aynen koruduğu ve modern tıpla örtüştüğü görülmektedir. Bu da Bağdadî'nin botanik alanında ne kadar etkin bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

2.4. MISIR'DA YAŞAYAN HAYVAN TÜRLERİ

Müellif, bu başlık altında gözlem ve incelemeleri esnasında Mısır'da gördüğü hayvanlardan bahseder. Gördüğü hayvanları en ince ayrıntısına kadar tavsif eder ve yer yer Aristo ve Dioskorides'ten nakillerde bulunarak anlatımını delillendirip güçlendirmeye çalışır.

Bağdadî, bu bölüme Mısır'da **tavuk besleyiciliği** bahsi ile giriş yapar. Mısır'da az sayıda da olsa gübre ile beslenen civcivlerden bahseder. Bazı Mısırlıların bunun ticaretini yaptığını ve geçimini buradan sağladığını aktarır. Bağdadî, her şehirde civciv çiftliklerinin bulunduğunu ve bu çiftliklerin geniş alanlar üzerine inşa edildiğini anlatır. Kuluçka merkezi denilen yerlerde 10 ile 20 arası kümes

¹⁶³ Hamide, 'Alamü'l-coğrafiyyine'l 'Arab, s. 403-404.

¹⁶⁴ Bağdadî, el-İfâde ve'l-İ'tibâr, s. 76.

¹⁶⁵ Bağdadî, el-İfâde ve'l-İ'tibâr, s. 76-79.

bulunmaktadır. Her kümes 2000 yumurta barındırmaktadır. Dörtgen şeklinde olan bu yerin uzunluğu 8, genişliği 6, yüksekliği ise 4 karıştır. Orta kısımda 2 karış genişliğinde bir kapı bulunur. Kapı üzerinde çapı bir karış olan yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Bu yerin çatısı da 4 tahtadan yapılmış olup bu çatının üzerinde de bir gölgelik vardır. Bu gölgeliğin üstü de kuru otlarla kaplanmış olup son olarak çamurla sıvanmıştır. Bu kümesin içi, dışı, alt ve üst tarafı bütünüyle çamurla iyice sıvanmış olup böylelikle buharın dışarı çıkması engellemiştir. Çatının orta kısmında ise bir karış genişliğinde bir ızgara yapılmıştır. Müellif, daha sonra tavukların beslenmesinden, uygun fizikî şartlardan ve kuluçka döneminden söz eder ve anlatımını civcivlerin yumurtadan çıkışı ile bitirir.¹⁶⁶

Bağdadî, ardından **eşek**lerden bahseder ve Mısır'da çok sayıda bulunduğunu söyler. Bu eşeklere, at ve katır gibi semer vurularak binilir. Mısır'da eşeğin çok olmasına rağmen katır ve at gibi değerli olup semer vurulduğu vakit katırlarla karıştırılabilmektedir. Eşeklerin fiyatlarının 20 ile 40 dinar arasında değişebildiğini söyleyen Bağdadî, bu tür eşeklerin Hristiyan ve Yahudi ileri gelenleri tarafından kullanıldığını zikreder.¹⁶⁷ **İneklere** gelince ise güzel görünümlü ve iri cüseye sahip olduklarını söyleyen Bağdadî, kıymet açısından en pahalı ve dış görünüş açısından en güzel inek türünün (البقر الخيسية) denilen tür olduğunu yazar. Boynuzları yaya benzeyen bu inekler çok süt vermektedir. **Atlar** ise oldukça iyi olup hızlı ve çeviktir. Bu atların değeri 1000 ile 4000 dinar arasında değişebilmektedir. Katırlar, eşekler ve atlar birleştirilerek elde edilir.¹⁶⁸

Mısır'a has hayvanlardan biri de **timsah**tır. Nil nehrinde oldukça fazla bulunur. Özellikle Yukarı Sa'id bölgesinde ve çağlayanlara yakın yerlerde sıkça rastlanır. Müellife göre, timsahlar nehir sularında ve çağlayanları meydana getiren kayalar arasında larvalar halinde bulunur. Büyük ve küçük uzunluklarda olup uzunlukları 20 karış aşanlar olabilmektedir. Timsahların karın kısmında yumurta büyüklüğünde bir yağ kesesi olup içi kanla dolu nemli bir madde bulunur. Bu yağ kesesi, misk kesesi gibi olup çok güzel bir kokuya sahiptir. Timsahlar tavuğun

¹⁶⁶ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 80-83.

¹⁶⁷ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 83.

¹⁶⁸ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 83-84.

yumurtlaması gibi yumurtlar.¹⁶⁹ Bağdadî, Aristo'ya nispet edilen bir kitapta Aristo'nun timsahlar hakkında şöyle dediğini aktarır:

‘‘Timsahın karaciğeri afrodizyak etkisi gösterir. Bu böbreklerde ve yağ bezesinde yüksek enerji salgılar. Demir dahi sert cismine etki edememekte ve delememektedir. Boynundan kuyruğuna kadar yalnızca tek bir kemik mevcuttur. Bu durumdan dolayı sırt üstü döndüklerinde kendiliğinden eski haline dönemezler. Yumurtaları kazınkine benzer ve bu yumurtaları kuma gömerler. Yumurtadan çıkan timsahlar kertenkele büyüklüğündedir. Olgunlaşıp büyüdülerinde 10 karış uzunluğunda olmaktadırlar. Dişi timsah 60 tane yumurta yapar çünkü 60 damara sahip, çiftleşme sırasında 60 kez meni boşaltan ve ömürleri 60 yıl olan bu hayvan için bu gayet olağan bir durum arz etmektedir. ’’¹⁷⁰

Makrizî de timsahın iç yağının eritilip kulağa damlatıldığı vakit kulak ağrısını dindirdiğini ve bunun sürekli yapılması durumunda sağırlığa faydalı olduğunu söyler.¹⁷¹ Bağdadî, ardından **Yunus balığından** bahseder ve Nil nehrinde özellikle de Tenîs yakınlarında ve Dimyat'ta bulunduğunu söyler.

Müellif, daha sonra **Sakankur** denilen bir kum kertenkelesinden bahseder. Ona göre Sakankur; Sa'id ve Asvan bölgesinde çok sayıda bulunur ve timsaha benzer. Bir varan türü olmasına rağmen kuyruğu kısadır. Varan, timsah, kertenkele ve sakankur şekil olarak birbirine benzemektedir. Ancak küçüklük ve büyüklük açısından farklılık arz etmektedirler. Bunların en büyüğü ise timsahdır. Bunların hepsi yumurtlar. Sakankur, Nil kıyılarında bulunur ve denizde yaşayan küçük balıklarla; karada ise kaya kuşu vb. hayvanlarla beslenir. Avını yutarak midesine indirir. Testisleri, horoz testisleri gibi sayı ve yer açısından benzerlik arz eder. Dişi Sakankur, yirminin üzerinde yumurta bırakır, bunları kuma gömer ve güneşin ısıyla birlikte yumurtalar olgunluğa erişir.¹⁷² Bağdadî, Dioskorides'in Sakankur hakkında şöyle dediğini nakleder:

¹⁶⁹ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 84.

¹⁷⁰ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 84.

¹⁷¹ Takiyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikril hıtât ve'l-âsâr**, Muhammed Zeynum-Mediha Şarkavî (Thk.), Mektebetü Medbula, Kahire 1998, c. 1, s. 196.

¹⁷² Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 85.

‘‘Kalzem bölgesinde, Hint ve Habeş bölgesinde bulunur. Varan, dağlık bölgelerde yaşıyorken sakankur hem karada hem de denizde yaşayabilmektedir. Varan’ın sırt kısmı sert ve kalın iken sakankurun sırtı ise yumuşak ve incedir. Varan sarı ve kül renginde olup sakankur ise parlak bir siyahlık ve sarılığa sahiptir. Avcılar sakankurların yalnızca erkek olanlarını avlar. Av mevsimi çiftleşme dönemi olan ilkbahardır. Avcı, sakankuru avladığı yerde boğazlayıp ellerini, ayaklarını ve kuyruğunu keser. Daha sonra karnı deşilir, içindeki gereksiz şeyler dışarı çıkartılır, tuz ile doldurulduktan sonra dikilir, kuruyuncaya kadar gölgelik bir yerde asılır ve ardından belli bir miktar bal suyu ile sulanır veya daha başka birtakım işlemlerden geçirilerek hazır hale getirilir. ’’¹⁷³

İbn Sînâ bu hayvanın Varan olduğunu, Nil nehrinde avlanıldığını, timsah sınıfından olduğunu ve bu hayvanı avlamak için en iyi mevsimin ilkbahar olduğunu söyler. Bazıları ise bu hayvanın timsah yavrusu olduğunu, yumurtadan çıktığı vakit suya yönelirse timsah, kuma doğru yönelirse de sakankur olacağını söyler.¹⁷⁴

Makrizî ise Bağdadî’den farklı olarak sakankurun kuyruğunun tüysüz, pürüzsüz ve geniş olduğunu, bu yüzden timsaha benzemediğini, yağının cinsel birleşme için ilaç olarak kullanıldığını ve bu hayvanı kızartarak yiyen bir grubun tümünün bir saat içerisinde öldüğünün kendisine nakledildiğini söyler.¹⁷⁵

Bağdadî’nin Mısır’da gördüğü bir başka hayvan da **su aygır**ıdır. Özellikle Dimyat bölgesinde ve alçak yerlerde görülen su aygır, oldukça iri cüsseli olup dışardan bakıldığında korkutucu ve görkemli bir görünüme sahiptir. Kimi zaman deniz araçlarına saldırır ve batırır. Attan daha çok, büyük bir mandaya benzeyen ancak boynuzu olmayan bu hayvan, atın veya katırın kişnemesine benzer bir kişneme sesine sahiptir. İri cüsseli, çenesi oldukça kuvvetli, demir gibi dişleri olan geniş bir göğse sahip, karnı şişik, bacakları kısa olan su aygır son derece atılgandır. Müellife göre, su aygırını defalarca avlayan biri, bu hayvanın içini yarar, iç-dış organlarını çıkarır, kemik yapısı hariç iç-dış organları itibarıyla adeta domuz suretinde olduğunu görür. Bağdadî daha sonra, su aygır ile ilgili başkalarının eserlerinde okuduklarını

¹⁷³ Bağdadî, **el-İfâde ve’l-İ’tibâr**, s. 85-86.

¹⁷⁴ Makrizî, **el-Hıtat**, c. 1: s. 193.

¹⁷⁵ Makrizî, **el-Hıtat**, c. 1, s. 192.

aktarır. Su aygırının, su domuzu olarak nitelendirildiğini, Nil nehrinde bulunduğunu, kemik yapısı itibariyle file baş tarafı itibariyle de katıra benzediğini ve devenin ayağı gibi bir ayağa sahip olduğunu aktarır. Sırtındaki yağdan elde edilen bir içeceğin kilo aldırıcı özelliği olduğunu nakleder.¹⁷⁶ İnsanlara, ekinlere ve diğer hayvanlara zarar veren bu hayvanı avlamak için çeşitli yollar denense de başarılı olunmamıştır. Sudan'dan (Meris bölgesinden) bir grup çağırılmış ve gelen bu mızraklı grup çok kısa sürede ve az bir çaba sonucu bu hayvanı avlamıştır. Bağdadî, bu grubun avladıkları su aygırıyla Kahire'ye geldiğini ve kendisinin bizzat bunu müşahade ettiğini nakleder. Bağdadî, gördüğü bu hayvanın, sert, siyah ve tüysüz bir cilde sahip, yaklaşık beş metre boyunda (başından kuyruğuna kadar), mandadan 2 veya üç kat daha büyük ve ağzında 6'sı üst çene 6'sı alt çenede olmak üzere 12 diş bulunduğunu söyler. Ağzını bütünüyle açtığında bir koyunu içine alabileceğini söyleyen Bağdadî, su aygırının, filden daha iri cüsseli ve daha uzun olduğunu kaydeder. Fakat bununla birlikte ayaklarının filin ayaklarından daha kısa olduğunu belirtir.¹⁷⁷

Makrizî de Bağdadî'nin anlattıklarına benzer şeyler söyler ve su aygırının at görünümünde, sığır gibi iri yarı, kısa bacaklı, toynakları olan, derisinin oldukça sağlam bir hayvan olduğunu, bu hayvanın at gibi kişnediğini ve timsaharın bu hayvanlar karşısında duramadığını ifade eder.¹⁷⁸

Bağdadî, ardından Mısır'da Nil nehrinde gördüğü hayvanlar arasında **torpil balığını** zikreder. Torpil balığı olarak zikredilmesinin sebebi bu balığı canlı iken tutan birinin şiddetli bir şekilde sarsılmasından kaynaklanmaktadır. Bu sarsıntı oldukça şiddetli olup vücudu uyuşturur ve karıncalanmaya sebep olur. Yine bu sarsıntı vücudun uzuvlarına ağırlık çökmesine neden olur ve kişi eliyle bir şeyi tutamaz hale gelir. Bu sarsıntının verdiği elektriklenme çok kısa bir sürede uzuvlardan başlar, omuzlara çıkar ve yan taraflara yayılır. Bağdadî, bu balığı avlayan birinin kendisine şöyle dediğini aktarır: *'Bu balığı avlayan avcılar, balığa dokunmasalar dahi aralarında bir karış veya daha fazla mesafe kalsa bile avcılar yine de bu sarsıntıdan etkilenir. Ancak öldüğünde bu özelliğini kaybeder'*. Bu balığın yakınında yüzenlerin dediğine göre, bu balık yüzen kişinin bedeninin her

¹⁷⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 86.

¹⁷⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 87.

¹⁷⁸ Makrizî, *el-Hitât*, c. 1, s. 191.

hangi bir yerine temas ettiğinde o yer bir saat boyunca uyuşuk halde kalır ve o bölge neredeyse hissedilmez. Bağdadî'nin aktardığına göre, bu balığın eti az kılçıklı bol yağlıdır. Derisi parmak kalınlığında olup kolayca soyulur, ancak yenilmez. Bu balık, alçak bölgelerde ve İskenderiye'de bolca bulunur.¹⁷⁹

Mes'ûdî de Bağdadî'nin torpil balığı hakkında söylediklerini tasdik edici şeyler söyler. Bu balığın avcılarının ağlarına düştüğü vakit onları şiddetli bir şekilde sarstığını, bu balığa dokunulduğu vakit kişide baş ağrısı meydana geldiğini ve belli bir süre vücudu uyuşturduğunu kaydeder.¹⁸⁰

Müellif, Nil nehrinde kaleme alınamayacak kadar çok sayıda farklı renk ve şekillerde balık türleri bulunduğunu söyler ve hayvanlar bölümünü deniz kaplumbağasından bahsederek kapatır. Yaklaşık olarak 180 kg. ağırlığında olan bu büyük kaplumbağanın İskenderiye'de etinin kesildiğini ve inek eti gibi satıldığını söyler. Etinin rengi, sarı, siyah, kırmızı ve yeşil olabilmektedir. Tavuk yumurtası gibi 400 yumurta bıraktığını ancak yumurtasının kabuğunun yumuşak olduğunu zikreder.¹⁸¹

Müellif, Nil nehrinde gördüğü hayvanlardan söz ederken, Aristo ve Dioskorides gibi kişilerden iktibaslarla bulunmuş ve böylelikle anlatımını zenginleştirmiştir. O, bunları yazarken kendi gözlemlerine dayanmış ve kimi zaman da bölge halkından hayvanlar hakkında bilgiler almıştır. O, böyle yaparak sıradan bir nakilci olmaktan sıyrılmış ve müşahade metodunu benimsemiştir. Nitekim Nil nehrinde avlanılan bir su aygırının Kahire'ye getirildiği vakit kendisinin de bu hayvanı incelemesi ve en ince ayrıntısına tavsif etmesi onun gözleme verdiği önemi göstermektedir.

2.5. ARKEOLOJİK ESERLER VE MİMARÎ YAPI

¹⁷⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 87-88.

¹⁸⁰ Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, Mektebetü'l Asriyye, Beyrut 2005, c. 1, s. 267.

¹⁸¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 88.

Antik Mısır'da göze çarpan ve temel sanatlardan biri olan mimarî eserleri görmektediriz. Mısır mimarisinde zerafet ve ihtişam fayda ile mezc olmuş ve bu mimarî eserlerin bazıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Mısırlılar, bu muazzam yapıları inşa ederken genellikle ağaç, kerpiç, tuğla ve taş kullanmışlardır. Kerpiçten ve ağaçtan yapılan eserler zamanın ve iklimin sert koşulları karşısında tutunamamış ve günümüze ulaşan bütünüyle sağlam bir yapı kalmamıştır. Taştan inşa edilmiş eserler ise zamana karşı direnebilmiş ve mevcudiyetini günümüze kadar muhafaza edebilmiştir.¹⁸²

Müellif, Mısır'da birçok antik eserin bulunduğunu ve benzerlerini daha önce görüp duymadığını söyler. Bunlar arasında ilk önce piramitlerden bahseder. Birçok insanın piramitlerin niteliği ve alanı ile ilgili konuştuğunu zikreder. Gize'de¹⁸³ ve Busayr bölgesinde küçük büyük birçok piramit bulunduğunu, bazılarının çamurdan, bazılarının kerpiçten, ancak çoğunluğunun taştan inşa edildiğini söyler. Bazı piramitler basamaklı olup bazıları da pürüzsüz koni şeklindedir. Gize'de bulunan küçük çaptaki piramitlerin birçoğunun Selâhaddîn Eyyûbî döneminde Bahaeddin Karakuş¹⁸⁴ (ö. 597/1201) eliyle yıkıldığını söyleyen Bağdadî, Karakuş'un, Fustat ve Kahire'yi çevreleyen taştan bir sur inşa ettiğini ve aralarına Mukattam dağının üstünde bulunan bir kale (Cebel kalesi) yaptırdığını zikreder.¹⁸⁵ Ayrıca yine Karakuş, günümüze ulaşan iki kuyu da açtırmıştır. İlginç bir şekilde yapılan bu kuyulara 300 basamaklı bir merdivenle inilmekteydi. Karakuş, Gize'de küçük piramit taşlarından hayret verici kemerli köprüler inşa etmiştir. 597/1201 senesinde Gize'nin basiretsiz bir valisi suyu toplama ve burayı sulama adına bu köprüleri kapatmıştır. Ancak başarılı olamamış ve bununla kalmayarak suların taşması sonucu 3 kemerli köprü hasar görmüştür. Böylelikle Gize'yi sulama işi basiretsizlik sonucu başarıya ulaşamamıştır. Sadece iç tarafı ayakta kalan bu yıkıntılar moloza dönüşmüş olup yeniden köprü yapılmaya elverişli olmadığı için öylece bırakılmıştır.¹⁸⁶

¹⁸² Afet İnan, **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 277.

¹⁸³ Nil nehrinin batı yakasında ve Kahire'nin yaklaşık 20 km. güneybatısındadır.

¹⁸⁴ Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kumandanlarından biridir.

¹⁸⁵ Bağdadî, **el-İfâde ve'l- İ'tibâr**, s. 89-90; Bahattin Kök, "Karakuş, Bahaeddin", **DİA**, İstanbul 2001, c. 24, s. 441.

¹⁸⁶ Bağdadî, **el-İfâde ve'l- İ'tibâr**, s. 89-90.

Bağdadî, Gize’de büyüklüğü ile ün yapmış üç büyük piramidin bulunduğunu, bunların Fustat’ın karşısında tek bir hat üzerinde olduğunu ve aralarındaki mesafenin de çok kısa olduğunu söyler. Öyle ki köşeleri karşı karşıyadır. Bunlardan ikisi oldukça büyük olup hemen hemen aynı ölçüdedir. Birbirine çok yakın olan bu iki piramidin taşları beyaz renktedir. Bu piramitlerin üçüncüsü ise, diğer ikisinden daha küçük olup (yaklaşık 4/1) kırmızı granit taşından yapılmış, noktalı ve oldukça sağlam bir yapıdadır.¹⁸⁷ Günümüzde bunlar Keops ve Kefren piramitleri olarak bilinmektedir. Keops piramidi, en eski ve en büyük olup, dünyanın yedi harikasından biridir. Bağdadî’nin bahsettiği üçüncü piramit ise günümüzde Mikerinos piramidi olarak bilinir. Cahız (ö. 255/869) da dünya harikalarının 30 tane olduğunu, bunlardan on tanesinin farklı ülkelere çeşitli bölgelerde, geriye kalan yirmi tanesinin de Mısır’da bulunduğunu dile getirir ve bir dünya harikası olan piramitlerden söz eder. Bağdadî’de olduğu gibi Cahız da Gize’de bulunan iki piramidin çok büyük olduğunu ve bu iki piramidi gördüğü vakit onları dağa benzettiğini ifade eder.¹⁸⁸

Müellif, bu piramitlerin yanına varıldığında ve gözler sadece piramide odaklandığında insanın dehşete kapıldığını, sağlamlık ve şekil açısından piramitlerin inşasında hayret verici bir yolun takip edilmiş olduğunu söyler. İşte bundan dolayıdır ki piramitlerin zamana değil zamanın piramitlere tahammül gösterdiğini dile getirir. Yine, *‘bu yapılar hakkında derince düşündüğümüzde bu yapıların uzun uğraşlar ve parlak fikirler sonucu inşa edildiği görülmektedir’* der. Bu yapılarda teori pratikle buluşmuş ve mühendislik harikası yapılar ortaya çıkmıştır. Bağdadî’ye göre piramitler, adeta kendilerini inşa edenlerden söz eder, durumlarını haber verir ve sahip oldukları ilmi ortaya koyar. Koni şeklinde olan bu piramitler müthiş bir dizayna sahiptir. Bu koni şeklinin özelliği; ağırlık merkezi, orta noktada yoğunlaşır, taşlar birbirini destekler ve böylece taşlar asla düşmez. Kare şeklindeki temellerin köşeleri, 4 taraftan esen rüzgâra karşı inşa edilmiştir. Çünkü rüzgâr bu köşelere çarptığında şiddetini kaybeder. Bu iki piramitten her birinin uzunluğu 200, genişliği

¹⁸⁷ Bağdadî, **el-İfâde ve’l- İ’tibâr**, s. 90.

¹⁸⁸ Suyutî, **Hüsnu’l Muhâdara**, c. 1, s. 65.

200 metredir. Dik açılarının yüksekliği de 200 metredir. Piramidin en üst tepesinin yüzeyi de 5 metredir.¹⁸⁹

Mes'ûdî de Bağdadî'nin ifade ettiği gibi, piramitlerin uzun olduğunu, ilginç bir tasarımla inşa edildiklerini ve bu yapılarda bulunan eski milletlerin diliyle yazılmış çeşitli yazılar ve resimler bulunduğunu söyler.¹⁹⁰ Mes'ûdî'nin, piramidin uzunluğunun ve genişliğinin 200 metre olduğunu söylemesi, Bağdadî'nin bu noktada verdiği bilgileri teyit etmektedir. Yine Mes'ûdî, birtakım define avcılarının piramitlerin yakınındaki bazı yerleri kazdığını, buralardan odun ve taştan heykeller çıkardıklarını, yaşlı, genç, kadın ve çocuk resimlerine rastladıklarını, zümrüt, yakut, altın ve gümüş gibi mücevheratlar bulduklarını, kırdıkları bazı heykellerin içinde çürümüş cesetlerle karşılaştıklarını söyler.¹⁹¹ Zemahşerî'nin de Gize'de bulunan iki büyük piramidin her birinin genişliğinin 200 metre olduğunu söylemesi, Bağdadî'nin verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Zemahşerî, bu piramitlerin mermer taşından yapıldığını ve bu taşların da uzaklardan getirildiğini söyler. Yine yeryüzünde bu iki büyük yapıdan daha yüksek bir yapı olmadığını ve kimler tarafından yapıldığının bilinmediğini ifade eder.¹⁹² Sıbt İbnü'l Cevzî, kimilerine göre bu piramitler Hz. Yusuf (a.s.) tarafından, kimilerine göre ise Nemrud tarafından yapılmıştır der. Bazıları Melike Deluka, bazıları ise Kiptiler tarafından tufandan önce inşa edildiğine inanır.¹⁹³

Yine Sıbt İbn el-Cevzî, Bağdadî'den farklı olarak piramidin kalınlık ve uzunluğunun 250 metre olduğunu söyler. Bağdadî'nin piramitlerin üzerinde eski milletlerin dili ile yazılmış dediği bu yazıların Yunanca, İbranice, Süryanice, Farsça ve daha başka dillerde yazılar olduğunu ifade eder. Bu iki piramidi defalarca gördüğünü, birinin kapalı, ötekinde ise insanların girdiği bir kapının bulunduğunu ifade eden Sıbt İbn el-Cevzi, buraya giren birinin burada kabirlerin ve türlü türlü tehlikelerin olduğunu kendisine söylemiştir. Sıbt İbn el-Cevzi bu piramitlerin

¹⁸⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 90-91.

¹⁹⁰ Mes'udî, *Mürûcü'z-zeheb*, c. 1, s. 271.

¹⁹¹ Mes'udî, *Mürûcü'z-zeheb*, c. 1, s. 275.

¹⁹² Suyutî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, c. 1, s. 78.

¹⁹³ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, c. 1, s. 135-136.

meliklerin kabirleri olduğunu ve üzerlerinde isimlerinin yazılı olduğunu söyler.¹⁹⁴ Sıbt İbnü'l Cevzi, buralarda çokça hazine olduğunu ancak birtakım tılsımların bulunduğunu ve hazinelere ulaşmanın mümkün olmadığını söyler.¹⁹⁵

Müellifin anlattığına göre, piramidin bulunduğu bölgeye komşu olan bir topluluk, piramitlerin tepesine kolayca çıkmaktaydılar. Bağdadî de bu topluluktan bir adamı çağırdıklarını ve kendisine piramide çıkması karşılığında küçük bir ücret ödediklerini söyler. Bağdadî, bu adamdan tepeye varması durumunda sarığıyla yüzeyi ölçmesini ister. Bu adam piramide terlikleriyle merdiven çıkar gibi hızlıca tırmanır. Bağdadî, adam aşağıya indiğinde sarığı ölçtüklerini ve daha önce ölçülen şekilde yüzeyin, yaklaşık 5,5 metre olduğunu söyler.¹⁹⁶ Bağdadî, burada verilen teorik bilgiyle yetinmemiş, şüphelerini giderme adına, ücret karşılığında adamdan piramidin tepesini ölçmesini istemiştir. Bu da onun deney ve gözlem metoduna verdiği önemi göstermektedir.

Müellife göre, bu iki büyük piramidin birinde insanların girip çıktığı dar yollara sahip, kuyular barındıran ve türlü türlü tehlikeler içeren bir girişin olduğu söylenmektedir. Birçok insan buraya girmeyi tutku haline getirmiştir. Ancak bu girişin sonunun olmadığı söylenmiştir. Burada dikdörtgen şeklinde olan bir oda bulunmakta olup içerisinde taştan bir lahit barındırmaktadır. Bu girişin binanın aslından olmadığı daha sonradan Memun tarafından yapıldığı söylenmiştir. Bağdadî, kendileri ile olan gruptan bazı kimselerin buraya girdiğini ve bu odaya kadar ilerlediklerini söyler. İnsanlar döndüklerinde gördüklerini anlatmış ve oranın yarasalarla dolu olduğunu ve bazı yarasaların güvercin büyüklüğünde olduğunu aktarmışlardır. Ayrıca oranın bölümlerden oluştuğunu da zikretmişlerdir. Bağdadî, bir keresinde buraya bir grupla girdiğini yolun üçte birine geldiğinde bayıldığını zorluk ve sıkıntılardan dolayı hızlıca oradan çıktığını söyler.¹⁹⁷ Bağdadî, öğrenmeye olan merakından dolayı, kendisine söylenenlerle yetinmemiş, birçok tehlike barındıran bu dehlizlere girmiş olup ölümle burun buruna gelmiştir. O, aktarılan

¹⁹⁴ Şemsuddin Ebû'l Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l Cevzi, **Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân**, Darü'r-Risaleti'l Alemiyye, Dımaşk 2014, c. 1, s. 135.

¹⁹⁵ Sıbt İbnü'l Cevzi, **Mir'âtü'z-zamân**, c. 1, s. 137.

¹⁹⁶ Bağdadî, **el-İfâde ve'l- İ'tibâr**, s. 91.

¹⁹⁷ Bağdadî, **el-İfâde ve'l- İ'tibâr**, s. 92.

bilgiler yerine bizzat kendisi bu bilgilere ulaşmak istemiştir. Böylelikle o metot olarak müşahadeyi tercih etmiştir.

Bağdadî, bu piramidin taşlarının 5 ile 10 metre uzunluğunda, kalınlığının ise 1 veya 1,5 metre olduğunu söyler. Genişliğinin de bu yönde olduğunu zikreder. Taşların dizilişinin oldukça hayret verici olduğunu daha güzel bir şekilde dizayn edilemeyeceğini ifade eder. Öyle ki taşlar arasında iğne ucu kadar veya bir saç kılı kadar boşluk bulunmadığını aktarır. Bağdadî, bu taşların arasında yaprak gibi bir çamurun olduğunu ve niteliğinin ne olduğunu bilmediğini kaydeder. Bu taşlar üzerinde bilinmeyen eski yazıyla yazılmış kitabeler bulunmakta olup Mısır'da bu yazıyı okuyabilen birinin olmadığını, çok sayıda bulunan bu kitabelerin şayet kâğıtlara yazıldığı takdirde 10. 000 sayfeyi geçebileceğini söyler. Bağdadî, kadim Sabiî kitaplarının bazılarını okuduğu söyleyip ve bu eserlerde geçen iki piramitten birinin Azimon'un kabri diğerinin ise Hermes'in kabri olduğunu aktarır. Azimon'un en büyük ve en eski olduğunu ve Sabiîlerin, hac yapmak için bu iki kabre dünyanın değişik yerlerinden gelerek ziyarette bulunduklarını aktarır.¹⁹⁸ Yakut el-Hamevî de bu iki piramitten birinde Hermes'in mezarı, diğerin de ise öğrencisi Agatimon'un kabri bulunduğunu ve Sabiîlerin hac mekânı olduğunu başka kaynaklardan aktarır.¹⁹⁹ Bu da Bağdadî'nin verdiği bilgileri teyit eder mahiyettedir. Nüveyri'ye göre, Kıptiler, doğu tarafında bulunan piramidin Surayd'ın kabri, batı tarafında bulunan piramidin ise kardeşi Huhit'in (Hucib) mezarı olduğuna inanırlar.²⁰⁰

İbn Fazlullah el-Ömerî, insanların birçoğunun bu piramitlerin yapılış sebebini net olarak bilmediğini, kimine göre, yıldızlar adına inşa edilmiş tapınaklar, kimine göre mezar yapılar olup aynı şekilde mal ve kitap deposu olarak yapılmışlardır. Bazıları ise bu piramitlerin tufandan korunmak için inşa edildiklerini söyler. Ömerî, piramitlerin yıldızlar adına inşa edilen tapınaklar ve kabirler olduğunu söyleyerek kendi şahsi kanaatini ortaya koyar. Ömerî, Memun'un Mısır'a geldiği vakit bu piramitlerden en büyüğünü açtırdığını ve içinden altınlar çıkardığını birçok kitapta okuduğunu ancak güvenilir tarih kitaplarını incelediğinde Memun'un buradan bir şey

¹⁹⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 92-94.

¹⁹⁹ Ebû Abdillâh Şihabüddin Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Daru's Sadr, Beyrut 1997, c. 5, s. 400.

²⁰⁰ Ahmed b. Abdülvevvab Şihabüddin en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, Mufid Kumayha (Thk.), Darü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2004, c. 1, s. 360.

götürdüğüne dair bir habere rastlamadığını söyler.²⁰¹ Ömerî, Gize'deki tüm piramitleri defalarca gezdiğini, son derece sağlam olan bu yapılar arasında bir boşluğun dahi bulunmadığını ve bazı piramitlerin kırmızı tuğladan inşa edildiğini söyler ve bunu da piramitlerin tufandan korunmak için inşa edilmediklerine dair en büyük delil olarak görür.²⁰² Mes'ûdî ise, piramitlerin meliklerin mezarları olduğunu, ölen meliklerin taştan tabutlara konulup bu piramitlerin ortasına konulduğunu aktarır.²⁰³ Kalkaşandî de piramitlerin mezarlıklar olduğunu, cesetleri çürümekten korumak için inşa edildiklerini ve Fustat'ın karşısında, Busayr bölgesinde ve daha başka yerlerde birçok piramidin bulunduğunu söyler.²⁰⁴ Suyutî, Piramitler hakkında İbn Vatvat'ın (ö. 718/1318) şöyle dediğini aktarır.

*‘‘Piramitler Mısırlıların işi olup birçok piramit inşa etmişlerdir. Bunlardan en büyük olanları iki tane olup Gize’de bulunmaktadır. Surayd b. Selhuk b. Şaryak’ın (Mısır meliklerinden biri) gördüğü bir rüya üzerine tufandan önce bu piramitleri yaptırdığı söylenir. Gördüğü rüyayı kâhinlere yorumlattıktan sonra, birçok tapınak ve piramit inşa ettiren Surayd, bu piramit ve tapınakların içerisine yıldızları simgeleyen resimler çizdirir. Bir başka rivayete göre ise, Hermes (Hz. İdris) tarafından inşa edildiği söylenir. Her piramit dörtgen temeller üzerine koni şeklinde inşa edilmiş olup piramit yapımında kullanılan her bir taş 2,5 metre uzunluğunda 1 metre kalınlığındadır. Oldukça sağlam ve mühendislik harikası bu piramitler, üzerinden bunca zaman geçmesine rağmen hala ayaktadır. Piramitlerin içerisinde birçok oda bulunur, her oda bir yıldız ismi taşır ve bu odaların tümü kapalıdır. Her odanın karşısında ortası boş, altından yapılmış bir eli ağzında olan bir put bulunur. Bu putun alın bölgesinde birtakım yazılar yer almaktadır. Bu yazılar okunduğu vakit, ağzının açıldığı, anahtarın alındığı ve kapının açıldığı söylenir.’’²⁰⁵ Nüveyri, putun alın bölgesinde yazılan yazıların Himyer hattıyla yazıldığını söyler.²⁰⁶ Yine Suyutî, İbnü’l Mütevvec ez-Zübeyrî’nin (ö. 730/1330) *İkâzü’l-Mütegaflil ve İtti‘azü’l-**

²⁰¹ İbn-i Fazlullah Şihabüddin el-Ömerî, **Mesâlikü’l-ebsâr fî memâlikü’l-emsâr**, Kamil Selman Cebûri-Mehdi en-Necm (Thk.), Darü’l Kütübî’l İlmiyye, Beyrut 2010, c. 1, s. 286.

²⁰² Ömerî, **Mesâlikü’l-ebsâr**, c. 1, s. 287.

²⁰³ Mes’udî, **Mürûcû’z-zeheb**, c. 1, s. 263.

²⁰⁴ Kalkaşandî, **Subhu’l-a’sa**, c. 3, s. 24-325.

²⁰⁵ Nüveyrî, **Nihâyetü’l-ereb**, c. 1, s. 359; Suyutî, **Hüsnu’l Muhâdara**, c. 1, s. 74-75.

²⁰⁶ Nüveyrî, **Nihâyetü’l-ereb**, c. 1, s. 359.

Müte'emmil eserinden piramitlerin sayısının 18 olduğunu, bunların üç tanesinin Fustat'ın karşısında Gize'de bulunduğunu aktarır.²⁰⁷

Bağdadî piramitlerle ilgili şöyle bir hadise anlatır: *Melikü'l Aziz Osman b. Yusuf* (ö. 595/1198), babasından sonra devlet yönetimine geldiğinde yanında bulunan arkadaşlarından bazı cahiller piramitleri yıkmak için onun aklını çeldiler ve 3 piramitten küçük olanının yıkımına başlandı. Yıkım işini gerçekleştirmek için emir veren Melikü'l Aziz, bazı taş işçilerini, oymacıları, devlet emirlerinden ve devlet ileri gelenlerinden bazılarını yıkım için görevlendirdi. Piramidin bulunduğu yere çadırlar kuruldu ve yıkım işinde çalışacak olanlar ücret tahsis edildi. 8 ay civarında burada kalındı. Bütün çabalara rağmen günde ancak ya bir ya da iki taş yıkılabiliyordu. Bir grup üst taraftan balyoz ve takozlarla vuruyor bir grup da alt taraftan sağlam halatlarla molozları çekiyordu. Piramitten düşen her bir taş büyük bir gürültü ile düşüyor ve yeri sarsıyordu. Yere düşen taşar ağır oluşlarından dolayı kuma gömülür ve bu kez de kumdan çıkarmak için ayrı bir çaba sarf edilirdi. Bu taşlar yerinde kırılır ve yakında bulunan dağın eteklerine taşınırdı. Taşları kırma işlemi uzadıkça yorgunluğun artması, zayıflık ve bitkinliğin başlaması sonuncu işçiler amaçlarına ulaşmadan hayretler içinde ve söylenerek yıkma işlemine son verdiler. Aciz ve başarısız bir şekilde geri döndüler. Bununla birlikte piramitlerin taşlarını gören kimse piramidin kökünün kazıldığı zannına kapılırdı. Ancak piramidi gördüğünde ise sanki piramide hiç bir şey olmadığını sadece kenarlarının çizildiğini zannederdi. Bağdadî, bu meşakkatli yıkım sürecine iştirak eden bir taş ustasına şöyle sorar: *“Şayet size 1000 dinar verilse ve yıktığınız taşlardan sadece birini yerine koyup eski haline getirin denilse bunu yapabilir misiniz? Adam bu soruya cevaben Allah'a yemin eder, bundan daha fazla ücret verseler dahi buna güç yetiremeyeceklerini söyler”*.²⁰⁸

Müellif, şehrin doğu yakasında bu piramitlerin karşısında oldukça derin, iç içe geçmiş, çok sayıda büyük mağaranın olduğunu ve aralarında 3 katlı mağaraların da bulunduğunu söylemektedir. Şöyle ki bir süvari, elinde mızrağıyla bir gün

²⁰⁷ Suyutî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, c. 1, s. 77.

²⁰⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 94-95; Makrizî, *el-Hıtat*, c. 1, s. 327-328, 342.

boyunca gezse bile sonunu getiremeyeceğini kaydeder.²⁰⁹ Yine bu piramitlerin yanında birçok eser ve daha başka mağaralar bulunmaktadır. Burada bulunan hemen hemen tüm yapılarda eski yazıyla yazılmış kitabeler mevcuttur.²¹⁰

Müellif ardından bu piramitlerin yanında bulunan ve oldukça büyük olan Sfenks'ten²¹¹ bahseder. İnsanların bu Sfenks'i Ebû'l Hûl diye isimlendirdiklerini söyler. Bu Sfenks'in vücudunun toprağın altında gömülü olduğuna inanılır. Başına oranla vücudunun tümünün 35 metre olduğu zannedilmektedir. Yüzünde bir kırmızılık olup parlak ve güzel bir görünüme sahip olup sanki tebessüm edip gülen birine benzemektedir.²¹² Ömerî de Bağdadî'nin anlatımını destekler nitelikte bu putun sadece başının dışarda olduğunu, geriye kalan kısmının kumlar altında olduğunu söyler. Yüzünde siyaha çalan bir kırmızılık olduğunu ve yapımının üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen bozulmadığını ifade eder. Son derece büyük olan bu putun şayet tümü görünseydi, uzunluğu on metreden daha fazla olur diyen Ömerî, bu putun son derece planlı ve uygun bir biçimde inşa edildiğini söyleyerek Bağdadî'nin verdiği bilgileri teyit eder mahiyette bilgiler aktarır.²¹³ Makrizî, iki piramidin arasında bulunan bu putun önceleri *Belhib* diye bilindiğini, daha sonra Mısır halkının bu puta Ebû'l Hûl dediğini söyler.²¹⁴ Cahız da Bağdadî'nin bahsettiği bu putu dünya harikaları arasından saymakta ve Mısır halkı tarafından Ebû'l Hûl diye isimlendirildiğini söylemektedir.²¹⁵

Bağdadî, erdemlilerden birinin kendisine, *‘‘Gördüğün en dikkat çekici şey nedir?’’* diye sorduğunu söyler. Bu sorunun üzerine Bağdadî'nin cevabı Ebû'l Hûl'un yüzündeki uyum demesi olmuştur. Bağdadî bunun izahatını da şöyle yapar; *‘‘Çünkü yüzünün uzuvları kulak, göz ve burun ile tam bir uyum halindedir.’’*²¹⁶ Örneğin; *çocuğun burnu yapısına göre uygun ve güzeldir. Şayet bu çocuk burnu adamda olsaydı uyumu bozardı. Yine aynı şekilde bir adamın burnu çocukta olsaydı simetriyi*

²⁰⁹ Makrizî, *el-Hitât*, c. 1: 342-343; Zeki Muhammed Hasan, *er-Rehhâletü'l Muslimûn*, s. 115.

²¹⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 95-96.

²¹¹ Sfenks; Eski Mısır ve Yunan kültüründe özel bir yeri olan insan başlı aslan gövdeli mitolojik yaratık.

²¹² Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 96; Makrizî, *el-Hitât*, c. 1, s. 347-348.

²¹³ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, c. 1, s. 288.

²¹⁴ Makrizî, *el- Hitât*, c. 1, s. 347.

²¹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, c. 1, s. 363; Suyutî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, c. 1, s. 65.

²¹⁶ Şevki Dayf, *er-Rehalât*, Darü'l Me'arif, Mısır 1956, s. 63-64.

*bozardı. Tüm uzuvların birbiri ile uyum içinde olması gerekir. Ebû'l Hûl'da da durum aynen böyledir. Ebû'l Hûl'un büyük bir yapıda olmasına rağmen böyle bir armoninin gözetilmesi oldukça hayret vericidir''.*²¹⁷

İnsan başlı, arslan vücutlu bu yapı Mısır mimarîsinin sembolik eserlerinden biri olup kimi zaman kumlara gömülmüş ancak çalışmalar neticesinde tekrardan kumlardan çıkarılmıştır. Bu heykelde asıl dikkati çeken nokta, heykelin yüzündeki ifade olup kendi içerisinde bir gizem ve mana barındırmasıdır.²¹⁸ Bu sembolik eser varlığını günümüze kadar korumuştur.

Müellif anlatımını Ayn-ı Şems'ten²¹⁹ söz ederek sürdürür. Burada gördüğü eserleri zikreden Bağdadî, buranın küçük bir şehir olduğunu ve şehri çevreleyen surların yıkıldığını söyler. Buranın halinden anlaşıldığı üzere bu yerin ibadet merkezi olduğunu söyler. Burada taştan oyulmuş oldukça büyük putlar bulunur. Bir putun uzunluğu uzuvlarıyla birlikte 20-25 metreyi bulabilmektedir. Bağdadî, şehrin kapısının hala ayakta olduğunu ve burada bulunan taşların üzerinde insan tasvirlerinin ve hayvan resimlerinin olduğunu yazar.²²⁰ Müellif, bu şehirde Firavun yazıtları diye isimlendirilen iki meşhur taştan²²¹ bahseder. Üzerinde yazıt bulunan taş dikdörtgen bir temele sahip olup uzunluğu ve genişliği 5 metreyi bulmaktadır. Yine aynı şekilde kalınlığı da bu yöndedir. Yerin üzerine sabit bir temel üzerine konulmuş ve ardından üzerine dikdörtgen bir sütun yapılmış ve uzunluğu 50 metreyi geçmektedir. Bu taşların üzerinde eski yazıyla yazılmış kitabeler mevcuttur. Bu iki yazıttan birini gördüğünü söyleyen Bağdadî, bunun yanında sayılamayacak kadar çok yazıtın bulunduğunu, çoğunun yıkıldığını ve geride sadece direklerinin kaldığını söyler.²²²

²¹⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 96.

²¹⁸ İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 320-321.

²¹⁹ Mısır'da tarihi bir şehir olan Ayn-ı Şems, önceleri Kahire'nin kuzeydoğusunda ayrı bir yerleşim merkezi iken bugün şehrin bir semti haline gelmiştir. Antik Mısır'da dini bir merkez olarak kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. İrfan Küçükköy, "Aynışems", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4, s. 227.

²²⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 96-97.

²²¹ Bu iki dikili taştan biri 656/1258 yılında devrilip parçalanmış, öteki ise hala yerinde durmaktadır.

²²² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 97.

Ayn-ı Şems'ten Güneş tapınağı olarak söz eden Cahız, İbn-i Vattat'tan buranın yıkılmış olduğunu, sadece iki direğinin ayakta kaldığını, her bir direğin uzunluğunun 40 metre olduğunu ve her direğin tepesinde de insana benzer hayvan figürlerinin olduğunu aktarır.²²³ Aynı anlatımı Nüveyri'de de görmekteyiz.²²⁴ Bu noktadan hareketle Bağdadî'nin verdiği bilgilerin güvenilir olduğunu görmekteyiz.

Bağdadî daha sonra Said bölgesinde bulunan tapınlardan bahseder. Bu tapınakların oldukça büyük, sağlam, içinde ilginç şekillerin, tasvirlerin ve yazıların olduğunu söyler. Bağdadî, bunların meşhur olduğunu bu yüzden zikretmek istemediğini kaydeder.²²⁵ Nüveyri, Bağdadî'nin meşhur deyip zikretmediği bu tapınakların, Kiptilerin hikmet evi olduğunu, burada kâhinlerin altın kürsülerde oturduğunu söyledikten sonra, en büyük ve en ilginç tapınağın Ahmim tapınağı olduğunu söyler. Bu tapınağın mermer taşından inşa edildiğini, her bir taşın uzunluğunun 2,5 metre, kalınlığının ise 1 metre olduğunu söyler. Bu tapınağın içinde 7 dehlizin olduğunu, tapınağın çatısının taştan yapıldığını ve her bir taşın uzunluğunun 9 metre, genişliği ise 2,5 metre olduğunu yazar. Tapınak maviye boyanmış olup her bir dehlizin bir yıldız ismi taşıdığını ve duvarların farklı resimler ve şekillerle süslenmiş olduğunu söyler.²²⁶ Ömerî de Said bölgesinde yer alan tapınlardan bahseder ve bu tapınakların insan ve hayvan resimleri ve motifleri ile bezeli olduğunu, farklı renkler ile boyandığını, duvar, çatı ve sütunların resimler ile dolu olduğunu ve tapınakların içinin böyle olduğu gibi dışının da aynı olduğunu, resimlerin silinmediğini ve boyaların aynen durduğunu kaydeder.²²⁷ Cahız ise bu tapınlardan söz ederken, bazı tapınakların içerisinde kralların tasvirlerinin bulunduğunu, duvarlarının resimlerle süslendiğini, bu tapınakların birinde 7 dehliz bulunduğunu ve her dehlizin de bir yıldız adı taşıdığını yazar.²²⁸ Bağdadî'nin bu tapınakların oldukça büyük, sağlam, içinde ilginç şekillerin, tasvirlerin ve yazıların olduğunu söylemesi ve aynı anlatımların Cahız, Nüveyri ve Ömerî'de görülmesi kendisi tarafından verilen bilgilerin ne derece sağlam ve güvenilir olduğunu göstermektedir.

²²³ Suyutî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. 1, s. 67.

²²⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, c. 1, s. 364.

²²⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 97.

²²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, c. 1, s. 364-365.

²²⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr*, c. 1, s. 289.

²²⁸ Suyutî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. 1, s. 65

Müellif, ardından İskenderiye’de bulunan Pompei sütunundan²²⁹ söz eder. Bu sütunun kırmızı renkte, noktalı granit taşından yapıldığını ve oldukça kalın ve uzun olduğunu söyler. Uzunluğu yaklaşık 35 metre olan bu sütunun çapı 2,5 metredir. Bağdadî, böyle bir yapının inşasının ancak pratik hendese maharetinin sonucu olabileceğini söyler.²³⁰ Sıbt İbnü’l Cevzi, Bağdadî’nin bahsettiği bu sütunu gördüğünü, dünyada bir benzerinin bulunmadığını söyleyerek hayranlığını ifade eder.²³¹ Ömerî de bu sütunun alt ve üst tarafında bir payanda olduğunu, yuvarlaklık ve yükseklik açısından eşi ve benzerinin bulunmadığını yazar.²³² Kalkaşandî ise, Bağdadî’nin söylediği gibi bu yapının granitten yapıldığını, oldukça büyük ve uzun olduğunu, güçlü bir adamın yayı ile ok atması durumunda dahi okun sütunun tepesine ulaşamayacağını söyler.²³³

Müellif, İskenderiye’de deniz kıyısında bulunan sütunlardan bahseder ve Selahaddin Eyyubî’nin İskenderiye valilerinden biri olan Karaca’nın bu sütunları yıktırmak ve deniz kıyısına atmak istediğini, böylece şehrin surlarına çarpan deniz dalgalarını kırmak ve düşman gemilerinin şehre ulaşmasını engellemek istediğini söyler.²³⁴ Bağdadî, bu düşüncenin çocukça olduğunu, böyle yapan birinin fesat ve ıslahın ayrımını yapamayacak kadar öngörüsüz biri olduğunu kaydeder. Bağdadî, Pompei sütununun etrafında daha başka sütunlar gördüğünü bunlardan bazılarının sağlam, bazılarının da kırılmış olduğunu söyler. Bu direklerin çatılı olduğunu ve çatıyı ayakta tuttuğunu zikreder. Bağdadî, Pompei sütununun üzerinde bir kubbe olduğunu ve kubbe altında Aristoteles ve öğrencilerinin dersler yaptığını söyler. Suyutî de Bağdadî gibi bu sütunu gördüğünü ve İskenderiyeli bazı erdemli kimselerin bu sütun gibi dört sütunun daha var olduğunu ve üzerinde Aristotelis’in oturduğu bir kubbenin bulunduğunu söylediklerini ifade eder.²³⁵ Darü’l-ilm olan burası, İskender tarafından şehir tesis edilirken inşa edilmiş olup burada büyük bir kütüphanenin bulunduğunu zikreden Bağdadî, buranın Hz. Ömer’in izniyle Amr b.

²²⁹ Günümüzde hala ayakta olan bir yapıdır.

²³⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve’l- İ‘tibâr*, s. 97-98.

²³¹ Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtü’z-zamân*, c. , s. 138.

²³² Ömerî, *Mesâlikü’l-ebsâr*, c. 1, s. 289-290.

²³³ Kalkaşandî, *Subhu’l-a‘şa*, c. 3, s. 323.

²³⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve’l- İ‘tibâr*, s. 98.

²³⁵ Suyutî, *Hüsnu’l-Muhâdara*, c. 1, s. 88.

As tarafından yakıldığını iddia eder.²³⁶ Makrizî de Bağdadî'nin İskenderiye kütüphanesiyle ilgili söylediklerini herhangi bir kritiğe tabi tutmadan olduğu gibi eserine almıştır.²³⁷

Yeri gelmişken söylemek gerekir ki Bağdadî, sıradan bir tarihçi ve nakilci olmayıp söylediklerini bizzat gözlemleriyle teyit ettirmiştir. Araştırma, inceleme ve gözleme oldukça önem veren müdakkik bir şahsiyettir. Ancak tüm bu iyi hasletlere rağmen bazı rivayetleri olduğu gibi aktardığı ve kritize etmediği görülmektedir. Bunun sonucunda ise birtakım hataların kendisinden sudur etmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim İskenderiye kütüphanesinin Müslümanlar tarafından yakıldığını iddia etmesi, Aristo'yu Mısır'da yaşamış göstermesi ve İskenderiye'de bulunan meşhur kütüphanenin Büyük İskender tarafından tesis edildiğini söylemesi düştüğü hatalardan bazılarıdır. Burada Bağdadî'nin düştüğü bu hataları kısaca zikrederim.

İskenderiye kütüphanesinin Müslümanlar tarafından yakılması hadisesi ilk olarak Bağdadî tarafından iddia edilmiş, daha sonra İbnü'l Kıftî (ö. 646/1248) ve Ebü'l Ferec Maltî (ö. 685/1286) de bu iddiayı eserlerine almışlardır. Yine aynı şekilde Makrizî (ö. 845/1442) de İbnü'l Kıftî ve Ebü'l Ferec'in iddiasına eserinde yer vermiştir. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de bu kütüphanenin Müslümanlar tarafından yakıldığını dile getirenler arasındadır.²³⁸

Ne yazık ki İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer'in izniyle Amr b. As tarafından yakıldığı iddiası, bazı İslâm bilginleri ve birtakım müsteşrik yazarlar tarafından eleştiriye tabi tutulmadan olduğu gibi kabul edilmiş ve bu iddia günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Oysa yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalar sonucunda bu iddianın hiçbir dayanağı olmadığı ve yanlışlığı tespit edilerek ortaya konulmuştur. Nitekim İslâm'a karşı mesafeli duran bazı batılı yazarlar bile bu iddianın asılsız olduğunu ve efsaneden öteye geçmediğini söylemişlerdir.²³⁹ Bu iddiayı ilk olarak dillendiren yazarların yaşadığı dönem ile İskenderiye'nin

²³⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 98.

²³⁷ Makrizî, *el-Hıtat*, c. 1, s. 447.

²³⁸ Arslan, Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", **Vakıflar Dergisi**, 1971, sayı: 9, s. 421-422; Mehmet Çelik, "İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 10, Sayı: 1 Elazığ, 2000, s. 61.

²³⁹ Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", s. 422-423.

Müslümanlar tarafından fethi arasında altı yüz yıla yakın bir süre bulunmaktadır. Bu yazarlardan başka bu yüzyıllar içerisinde bu iddiayı dile getiren olmamıştır.²⁴⁰

Yine Bağdadî Aristo'nun İskenderiye'de yaşadığını ve İskenderiye kütüphanesinin Büyük İskender tarafından kurulduğunu söylemesi de düştüğü hatalardandır. Nitekim Aristo, İskenderiye'de değil MÖ. IV. Yüzyılda Atina ve Makedonya'da yaşamıştır.²⁴¹ Ayrıca İskenderiye Kütüphanesi İskender tarafından değil I. Ptolemaios Soter tarafından tesis edilmiş (MÖ. 304-285 veya MÖ. 360-283) ve oğlu Ptolemaios Philadelphos (MÖ. 285-246) tarafından genişletilmiştir.²⁴²

Kısaca konuya açıklık getirdikten sonra netice itibariyle diyebiliriz ki; bu iddia hiçbir kaynağa dayandırılmadan objektif bir şekilde eleştiri süzgecinden geçirilmeden bazı Müslüman ve Batılı yazarlar tarafından olduğu gibi kabul edilmiştir. Ancak yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalar neticesinde bu iddianın gerçeklikten uzak ve tarihi vakaya uygun düşmeyen mesnetsiz bir iddia olduğu tespit edilerek ortaya konulmuştur. Bunun yanında Mısır'ın ve İskenderiye'nin fethini konu edinen hiçbir Müslüman ve gayrimüslim tarihçi bu kütüphanenin Hz. Ömer'in emriyle yakıldığından söz etmemiştir. Bazı yazarlar dışarda tutulursa Müslüman tarihçilerin ve müsteşriklerin ekseriyeti İskenderiye Kütüphanesinin Amr b. As'ın Mısır'ı fethetmeden önce yıkılmış olduğunu kabul etmektedirler. Bu iddialara kısaca yer verildikten sonra şimdi tekrar konumuza kaldığımız yerden devam edebiliriz.

Müellif anlatımını İskenderiye'de bulunan deniz fenerinden²⁴³ bahsederek sürdürür. Buranın oldukça meşhur olduğunu kaydeden Bağdadî, bu fenerin yüksekliğinin 130-140 metre olduğunu söyler. Üç kattan oluşan bu fenerin birinci katı dikdörtgen olup yaklaşık 60-65 metre, ikinci katı sekizgen olup yaklaşık 40 metre, üçüncü katı ise silindir şeklinde olup yaklaşık 15 metre olduğunu söyler. Bağdadî, üçüncü katın üzerinde 5 metre yüksekliğinde bir mescit bulunduğunu zikreder.²⁴⁴ İbnü'l Vatvat, Bağdadî'nin bahsettiği mescit hakkında, Ahmet b.

²⁴⁰ Çelik, "İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması", s. 63-64.

²⁴¹ Adem Apak, "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, 2003, c. 16, sayı: 1, s. 181.

²⁴² Terzioğlu, "İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır", s. 430; Adem Apak, "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler", s. 176.

²⁴³ Bu fener günümüzde tamamen yıkılmıştır.

²⁴⁴ Bağdadî, **el-İfâde ve'l-İ'tibâr**, s. 98-99.

Tolon'un fenerin üzerine ahşaptan bir kubbe inşa ettirdiğini, rüzgârın bunu yıktığını ve Mısır sahibi Melikü'l Kamil (ö. 635/1238) zamanında buranın yerine bir mescit inşa edildiğini söyler.²⁴⁵ Mes'ûdî ise bu fenerin kim tarafından yapıldığının kimsenin net olarak bilinmediğini, bazılarına göre İskender tarafından, bazılarına göre ise Kıpti yöneticilerinden biri olan Melike Daluke tarafından gözetleme kulesi olarak, düşmanlardan korunmak amacıyla inşa edildiği söylenir. Birtakım kimseler ise bu fenerin Mısır firavunlarından biri tarafından inşa edildiğini söylemişlerdir.²⁴⁶ Nüveyri de bu fenerin kurşunla kaplı düzenli taşlardan inşa edilmiş bir yapı olduğunu, 300 tane odasının bulunduğunu ve her bir odanın denize bakan pencerelerinin bulunduğunu söyler.²⁴⁷ Makrizî, Bağdadî'den farklı olarak bu fenerin uzunluğunun 500 metre olduğunu, en tepesinde bir aynanın yer aldığını ve etrafında gözcüler bulunduğunu söyler. Bu aynanın ışığı altında gelen düşman görüldüğünde, bu gözcüler bağırır, şehre haber verilerek insanlar uyarılır ve böylelikle şehir harekete geçerek düşmanın şehre girişi engellenir.²⁴⁸

Suyutî de İbnü'l Mütevvec'in İskenderiye feneri hakkında şöyle dediğini aktarır: *'Dünya harikalarından olan İskenderiye fenerini Zul-Karneyn inşa ettirmiştir. Uzunluğu 150 metreyi geçer ve oyulmuş taştan inşa edilmiştir. Üç bölümden oluşan bu fenerin alt tarafı dörtgen, orta tarafı sekizgen ve en üst tarafı ise silindirik şeklindedir. Tepede genişliği 3,5 metre olan demirden yuvarlak bir ayna bulunur.'*²⁴⁹ İbnü'l Mütevvec, bu aynanın son derece harika bir sisteme sahip olduğunu ve düşman gemilerinin saldırılarını önlediğini söyler.²⁵⁰ Kim tarafından yapıldığı belli olmayan bu fenerin, bazılarına göre İskender bazılarına göre ise Melike Daluke tarafından inşa edilmiş olduğunu söyleyen Suyutî'ye göre, bu fenerin uzunluğu 500 metre olup en tepesinde bir ayna bulunmaktadır. Bu aynadan Konstantiniye'nin bile görülebileceği söylenir. Bizans, Mısır üzerine her ordu hazırladığında bu aynadan görüldüğü söylenmiştir.²⁵¹ Makrizî ve Suyutî'nin

²⁴⁵ Suyutî, **Hüsnü'l-Muhâdara**, c. 1, s. 90.

²⁴⁶ Mes'ûdî, **Mürûcû'z-zeheb**, c. 1, s. 280.

²⁴⁷ Nüveyrî, **Nihâyetü'l-ereb**, c. 1, s. 367.

²⁴⁸ Makrizî, **el-Hitât**, c. 1, s. 438.

²⁴⁹ Suyutî, **Hüsnü'l-Muhâdara**, c. 1, s. 90-91.

²⁵⁰ Suyutî, **Hüsnü'l-Muhâdara**, c. 1, s. 91.

²⁵¹ Suyutî, **Hüsnü'l-Muhâdara**, c. 1, s. 89.

bahsettiği fenerin en tepesinde bulunan bu aynadan Bağdadî bahsetmemiş ve sadece fenerin en tepesinde küçük bir mescit bulunduğunu söylemiştir.

Müellif, Antik Mısır şehirlerinden biri olan Gize'den bahseder. Burada firavunların oturduğunu ve Mısır krallarının merkezi olduğunu söyler. Bağdadî, Yüce Allah'ın Kuran'da Hz. Musa hakkında ; ‘’(Musa) halkının haberi olmadığı bir vakitte şehre girdi’’ (Kasas 28/15) ve ‘’(Musa) korku içinde etrafı gözetleyerek şehirden çıktı’’ ayetlerinde kastedilen şehrin Gize’de olduğunu söyler. Çünkü Hz. Musa’nın Gize’ye yakın olan ve Damve²⁵² diye anılan bir köyde oturduğunu ve buranın günümüzde bir Yahudi manastırı olduğunu ekler. Günümüzde yıkık halde bulunan bu köyde, Hz. İbrahim, Hz. Yusuf, Hz. Musa öncesi ve sonrası insanların yaşadığı ve bu köyün Buhtunnasır zamanında da ayakta olduğunu söyler. Buhtunnasır Mısır diyarını harap ettiğinde, bu yıkıntıların 40 yıl burada kaldığını ve bu tahrip sebebinin de iktidarını Yahudilere karşı muhafaza etmek olduğunu kaydeder. Daha sonraları İskender buraları ele geçirdiğinde İskenderiye şehrini tesis eder ve burayı başkent yapar ve bu durum İslam fetihlerine kadar sürer. Amr b. As eliyle fethedilen Mısır’ın başkenti Fustat olur ve daha sonra Fatımi Halifesi Muiz Lidinillah (ö. 365/975) Kahire’yi inşa eder ve burayı başkent yapar.²⁵³

Gize şehri kadim bir şehir olup şehrin üzerine kurulduğu alan da oldukça geniştir. Birçok millet burada yaşamış, birçok imparatorluk burada hüküm sürmüştür. Bu ele geçirme esnasında burada bulunan birçok eser tahrip edilmiş, resimler silinmiş, tasvirler bozulmuş, burada bulunan taşlar başka yere götürülmüş ve antik yapılara zarar verilmiştir. Bağdadî bütün bunları zikrettikten sonra 4000 yıllık bir zaman diliminin de Gize’yi iyice yıprattığını ayrıca zikreder. Bağdadî, Gize’de birçok harika eser olduğunu ve düşünen bir aklı hayrete düşürdüğünü söyledikten sonra bu eserlere bakıldığında insanın içini bir huzur kapladığını söyler.²⁵⁴

Bağdadî, Gize’de bulunan ve ‘‘Yeşil Ev’’ diye isimlendirilen bir yapıdan söz eder. Tek bir taş olan bu yapı yaklaşık 5 metre yüksekliğinde 4 metre uzunluğunda ve 3,5 metre genişliğindedir. Bu evin orta kısmında bir oda bulunmakta olup

²⁵² Dakhaliyye muhafazasında Dekernes merkezine bağlı bir köy.

²⁵³ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 99-100.

²⁵⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 100.

duvarının kalınlığı 1 metre, çatısı 1 metre ve yine aynı şekilde genişliği de 1 metredir. Bu odanın içi ve dışı bütünüyle motifler, tasvirler ve eski yazılarla doludur. Dış tarafında güneşin doğuş yönünde bir güneş tasviri bulunduğu söyleyen Bağdadî, bu güneşin yanında gezegen, yıldız ve farklı şekillerde insan ve hayvan tasvirlerinin olduğunu söyler.²⁵⁵ Bağdadî, bu resimlerin sadece süs ve güzellik için çizilmediğini, hepsinin arka planında gizemler ve sırlar yattığını söyler. Buranın son derece büyük olduğunu ve sağlam granit taşından inşa edildiğini zikreder. Ardından bazı kendini bilmezlerin ve tamahkârların hazine bulma ümidiyle burayı kazdığını ve tahrip ettiğini dile getirir. Bunun sonucunda ise dizaynın, görüntünün ve ağırlık merkezinin değiştirildiğini ekler. Bağdadî, oldukça sağlam bir görünüme sahip ve temelinin uzun bir sütun üzerine inşa edilen bu yapıdan sadece duvarların geride kaldığını, diğer kısımların harabeye dönüştüğünü söyler.²⁵⁶ Müellifin aktardığına göre, burada birçok put bulunmakta olup şekilleri itibarıyla son derece hayret vericidir. Bağdadî, burada bulunan bir putu ölçtüklerini ve temeli hariç bu putun yaklaşık 15 metre uzunluğunda, sağdan sola 5, arkadan ön tarafa doğru da 5 metre olduğunu söyler. Tek bir taş olan bu put, kırmızı renkte granit bir taş olup Bağdadî, bu taşın gün geçtikçe sanki daha da yenilendiğini ifade eder.²⁵⁷

Bağdadî, bu eserlerin büyüklüklerine rağmen nasıl olurda böyle müthiş bir uyum içinde inşa edildiklerine hayret eder ve şayet bir hata olsa dahi görüntüyü bozabileceğini söyleyerek uzuvların birbirine olan şaşırtıcı uyumuna işaret eder. Bağdadî, insan ve hayvan şeklindeki bu putların uzuvlarının, kıvrımlardan en ince ayrıntısına kadar çok güzel bir şekilde inşa edildiklerine dikkat çektikten sonra bu putların gerçek gibi durduğunu ve adeta sadece kan ve etin eksik olduğunu söyler.²⁵⁸

Müellif, aralarında çok az mesafe bulunan, karşılıklı duran ve oldukça büyük iki aslan heykelinden söz eder. Müthiş bir uyum ve düzen içinde yapılan bu heykellerin gerçek aslandan daha büyük olduğunu söyler. Ardından bu heykellerin kırık dökük olduğunu ve moloza dönüştüklerini zikreder. Bağdadî, şehrin surlarında pişirilmiş tuğladan yapılmış bir bölüm gördüklerini, bu tuğlanın büyük ve uzun

²⁵⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 100.

²⁵⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 101.

²⁵⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 101-102.

²⁵⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l- İ'tibâr*, s. 102.

olduğunu kaydeder. Bu heykelleri yapanların, insan ve hayvan uzuvlarını, uzuvların birbirine olan oranını, bağlantısını ve uyumunu çok iyi bilmesi gerektiğini ifade eden Bağdadî, bu eserleri ortaya koyanların yüksek bir hendeseye sahip olduklarını, çok gayretli ve sabırlı insanlar olduğunu söyler.²⁵⁹

Müellif konu bağlamında Aristo'nun Kitabü'l Hayevan adlı eserinde şöyle dediğini zikreder: *"Gariptir ki biz tasvir ilmini, putların yapılışını ve hikmetini dile getiririz. Ancak tabiatla canlı olarak yer alan şeylere ehemmiyet vermeyiz. Oysa bunlara önem vermek gerekir ve bu bize ağır gelmemelidir. Doğada bulunan bütün şeyler hayret vericidir ve bundan dolayı onları öğrenmek istemeliyiz ve doğada bulunan her bir şeyin değerli olduğunu bilmeliyiz. Çünkü hiç bir şey boşuna yaratılmamış olup şans eseri meydana gelmemiştir. Doğada bulunan her şeyin bir konumu, mertebesi, fazileti ve faydası vardır"*.²⁶⁰

Bağdadî, bu aktarımı yaptıktan sonra bu putların çok olmasına rağmen üzerinden epeyce zaman geçtiği için bazılarının parçalandığını, bazılarının toza toprağa karıştığını söyler. Bağdadî, bu putlardan büyük bir tanesini gördüğünü, görüntüsünden bir şey kaybetmediğini, gördüğü diğer bir putun da ayakları arasında bu puta yapışık ve sanki çocuğuymuş gibi duran başka bir putun bulunduğunu söyler. Bununla beraber güzel bir görünüme sahip olduğunu ve bakan kimseye bıkkınlık vermediğini ifade eder.²⁶¹

Müellif, Hz. İbrahim döneminde put edinmenin dünyanın genelinde yaygın olduğunu bundan dolayı Allah'ın Hz. İbrahim hakkında; *"Şüphesiz İbrahim, Allah'a gönülden inanıp itaat eden ve hakka yönelen bir muvahhit idi ve o müşriklerden değildi"* (Nahl, 16/120) dediğini zikreder. Bağdadî, bu ayeti tefsir eder ve Hz. İbrahim'in içinde bulunduğu dönemde tek başına muvahhit olduğunu, içinde bulunduğu toplumun şirk anlayışından uzak durduğunu, kendini onlardan tecrit ettiğini ve tek başına bir ümmet olduğunu ifade eder. İsrailoğulları, Kıptilerin putları tazim ettiklerini ve Şam ehlinde bazı insanların bu putlara taptıklarını görünce Hz. Musa'ya, *"Ey Musa! Onların ilahları var. Onların ki gibi sen de bize bir ilah yap..."*

²⁵⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 103-104.

²⁶⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 104.

²⁶¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 105.

“(Araf, 7/138) dediler. Hz. Musa da onlara cevaben, “Siz gerçekten cahillik eden bir kavimsiniz” (Araf, 7/138) der.²⁶² Bağdadî, Hristiyanların çoğunun Kıptî ve Sabii olduğunu daha sonra asıllarını unuttuklarını, heykeller ve putlar edinip cehalete daldıklarını söyler. Öyle ki ilahlarının ve etrafındaki meleklerin tasvirlerini yapacak kadar işi ileriye götürdüklerini söyler.²⁶³

Bağdadî, bu antik eserlerin hala bile hükümdarlar tarafından korunduğunu, eserlerin zarar görmesini engellediklerini söyler. Bunu yapmalarının sebebi ise tarihi canlı olarak ayakta tutmak istemeleri, bu eserlerin indirilmiş kitaplara şahitlik ve tanıklık etmesi içindir. Bağdadî, Kuran’ın buradan, bu toplumdan bahsettiğini ve buraları gören kimsenin Kuran’da ifade edileni tasdik edeceğini söyler. Yine bu eserlerin, bu yapıları inşa eden kişilerin sabrını hatırlattığını, geçmiş milletlerden haber verdiğini, sahip oldukları ilmi yansıttığını ve parlak zekâlarını ortaya koyduğunu zikreder. Bağdadî’ye göre insan, bütün bunlardan dolayı bu eserleri bilmek ister ancak günümüzde insanların bunu ihmal edip terk ettiğini, herkesin kendi işiyle ilgilendiğini, heveslerine göre hareket ettiğini, tamahkâr ve zan üzerine olduklarını eşyaya ve para önem verdiklerini yakınlıkla dile getirir.²⁶⁴ Müellife göre, insan, gördüğü her şeyi değersiz, basit addeder, dağda bir yarık veya gedik ile karşılaştığı vakit bu yarık ve gediklerde hazinenin olacağını zanneder. İnsan her büyük putun ayakları altında bir mala ulaşmayı arzular ve bu yüzden bu gayeye ulaşma adına bu eserleri tahrip eder. Bunu yapmak için türlü türlü hileli yollara başvurur ve bu putların yıkılmasını hazine ve değerli eşya bulma adına şiddetle ister. Çünkü yok olup gitmesinden korkar. Taşları deler ve buralarda kapalı sandıkların olduğundan şüphe duymaz. Dağlarda bulunan bu yarıklara hırsızın eve girmesi gibi sessizce sızarlar ve kimseye hissettirmeden bu fırsatı kaçırmama adına işlerini gizlilikle yürütürler. Bağdadî, bu yarıkların kimse tarafından değil de kendiliğinden oluştuğunu aktararak insanların tamahkâr yapılarına dikkat çeker. Bağdadî, bazı kimselerin bu uğurda fakirleri zengin olma vaadiyle kandırdığını ve böylelikle bu tür insanların bunun sonucunda malını da aklını da kaybettiğini söyler.²⁶⁵ O, bu tamahkâr insanlar yerin altındaki bu sağlam yapılarda lahitler göreceğini zanneder.

²⁶² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 106.

²⁶³ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 106.

²⁶⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 106-107.

²⁶⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 107-108.

Oysa buralarda geçmişte ölmüş çok sayıda cesetten başka bir şeyin olmadığını ifade eder. Bu cesetler haşhaş bitkisinden yapılmış elbiselere sarılı olup bir cesette yaklaşık 500 metre kefen kullanılabileceğini söyleyen Bağdadî, her uzvun tek tek kefenlendiğini ve ardından tüm bedenin büyük bir keçiye benzer şekilde sarıldığını zikreder. Bağdadî, bölge halkından ve bedevilerden bazı kimselerin bu lahitlerden sağlam olan kefenleri aldığını ve elbiseler yaptığını ya da varakçılara sattığını söyler. Bazı ölülerin incir ağacından yapılmış sağlam tabutlarda, bazılarının taştan lahitler içinde olduğunu, bazılarının da içi bal dolu küplere konulduğunu kaydeder. Bağdadî, içi bal dolu küplerin birinde küçük bir çocuğun bozulmamış cesedine rastlanıldığını ve üzerinde bazı mücevherat ve ziynet eşyalarının bulunmuş olduğunu aktarır.²⁶⁶

Müellif, bu ölülerin alın, göz ve burunlarında kabuğa benzer altın bir plaka bulunduğunu ve bazen altından olan bu plakanın cesedin bütün yerlerini bir örtü gibi sardığını ifade eder. Kimi zaman da ölülerin yanı başında mücevherat ve ziynet eşyalarına rastlanırdı. Bazen de günlük işlerinde kullanılan aletler, güzellik eşyaları, hacamat aleti ve dikim aleti bulunurdu. Bağdadî, bunlardan hareketle ölen kişinin eşyası ve malı ile birlikte gömüldüğünü söyler.²⁶⁷ Müellif, Habeşî toplulukların ölülerinin eşyalarına dokunmadığını işittiğini ve tanıdığı birinin Habeş'e gittiğini ve burada para kazandığını, öldükten sonra Mısırlı birini bu adamın malını alması için zorladıklarını, Mısırlı adamın da memnuniyet içerisinde parayı aldığını söyler. Bağdadî, eski Mısırlıların da bu yönde bir anlayış ve inanişe sahip olduklarını, ölüyle birlikte eşyaların gömüldüğünü söyler. Bağdadî, Busayr bölgesinde bazı kadınların üç mezarı açtığını ve her cesedin üzerinde altından bir plaka olduğunu ve her mezarda altından bir külçe bulunduğunu söyler. Bu altınlar bir araya getirildikten sonra yaklaşık 40 kilogramı bulduğunu aktarır.²⁶⁸

Müellif daha sonra mumyalama işleminden söz eder. Ölülerin iç organlarının, beyinlerinin çıkarılması, mumya denilen bir madde ile mumyalandıklarını, bu mumyalardan bazılarını gördüğünü ve bir mumyanın kafatasında kefen parçasının izi kaldığını söyler. Mumyalama işinde kullanılan maddenin katran gibi siyah olduğunu ve yaz sıcaklığının şiddetli olduğu vakitlerde bu maddenin eriyip yapışkan bir hale

²⁶⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 108.

²⁶⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 108.

²⁶⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 109.

geldiğini, bu maddenin kor alev üzerine atıldığı vakit kaynayıp duman çıkardığını, zift ve katran kokusuna sahip olduğunu zikreder. Mumyalama işleminde kullanılan hakiki maddenin sularla birlikte dağ başlarından aşağıya doğru süzüldüğünü, zift gibi katılaştığını ve zift kokusu taşıdığını ifade eder. Bağdadî'nin aktardığına göre Calinos, mumyalama işleminde kullanılan maddenin pınarlardan çıktığını, petrol ve katran gibi olduğunu söyler.²⁶⁹

Bağdadî, daha sonra bu mezarlarda rastlanılan mumyalanmış kuşlardan, vahşi hayvanlardan ve haşeratlerden söz eder. Sözüne güvenilir birinin aktardığına göre, yerin altında bir sığınak bulduklarını, kenevirden yapılmış bazı elbiselere sarılı şeylerin olduğunu, çok olmasına rağmen bunu açtıklarını ve sağlam bir şekilde sarıldığı için bozulmamış bir buzağı ile karşılaştıklarını söyler. Bağdadî, başka birinin de bir mumya gördüğünü, yorulana kadar etrafına sarılmış örgüyü açtığını ve tek bir tüyü dahi düşmemiş bir şahin gördüğünü söyler. Yine aynı şekilde daha başka kimseler tarafından kedi, yarasa ve çeşitli hayvanların mumyalandıkları görülmüştür.²⁷⁰

Müellif, Kûs'ta güvenilir bir emirin dediğine göre; define arayan bir adam kendisinin yanına gelir ve bir yerde çukur bulunduğunu ve bu çukurda hazine olabileceğini söyler. Bu defineci ile birlikte bir grup silahlı adam gönderilir. Çukur kazılır ve bir kapağı kireçle kapatılmış sağlam bir küp bulunur. Büyük çabalardan sonra küp açılır ve kumaş parçasına sarılı parmak şeklinde şeyler bulunur. Bunu açtıklarında toz halinde, üfürüldüğünde dağılacak küçük bir balık kalıntısına rastlanır. Bu küp Kûs şehrine valinin yanına getirilir ve yaklaşık 100 adam toplanıp küpün tümü açılır ve balıktan başka bir şey bulunmaz.²⁷¹

Bağdadî, Busayr'de bazı mezarlar gördüğünü ve bu mezarların altında sağlam bir şekilde inşa edilmiş mağaralarda kefenlenmiş kemikler bulunduğunu söyler. Bazı mağaraların köpek kemikleriyle, bazılarının inek, bazılarının da kedi kemikleri ile dolu olduğunu ve bunların kenevirden yapılmış elbise parçasıyla kefenlendiğini yazar. İnsan kemiklerine de rastladığını söyleyen Bağdadî, bu kemiklerin 595/1199

²⁶⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 109-110.

²⁷⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 110.

²⁷¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 110.

senesinde ölenlerin kemiklerinden daha taze ve yeni göründüğünü, eski kemiklerin zift ve katranla boyandığını, demir renginde, sert ve sağlam bir yapıda olduğunu söyler.²⁷²

Müellif, inek, öküz, koyun ve keçi kafataslarını gördüğünü, bunları birbirinden ayırt edecek kadar sağlam bir görünüme sahip olduklarını söyledikten sonra, kefene yapışmış ve sanki ondan bir parçaymış gibi görünen inek etini gördüğünü, etin renginin siyaha yakın bir kırmızılığa sahip olduğunu zikreder. Bu etin altında beyaz, kırmızı, siyah renkte kemiklerin çıktığını ve yine aynı şekilde insan kemiklerine de rastladığını yazar.

Müellif, kefenlere katran döküldüğünü, kefenin katranı iyice emdiğini, ardından ölünün bu kefenlere sarıldığını ve bundan dolayı bedenin tazeliğini koruyup çürümediği söyler. Köpek kemiklerinden oluşan tepeler gördüğünü söyleyen Bağdadî, yaklaşık 10.000'e yakın köpeğin kafatasıyla karşılaştığını ve bunun da araştırmacıları düşünmeye sevk ettiğini ifade eder. Tüm kemikleri incelediğini ve garip bir şekilde at, deve ve eşek kafatasına rastlamadığını hayretler içerisinde dile getiren Bağdadî, bunun bir ukde olarak içinde kaldığını söyler. Busayr'da bazı yaşlı kimselere bunun sebebini sorduğunu, onların da bu durum yüzünden kafalarının karışık olduğunu ve bunun cevabını bulamadıklarını dile getirir.

Bağdadî, tabutların çoğunun firavun incirinin ağacından olup sert ve sağlam bir yapıya sahip olduğunu, bunlar içerisinde çürümeye yüz tutmuş tabutların da bulunduğunu ve iç içe geçmiş bazı lahitlerden söz eder. Busayr kadısının bir lahit bulduğunu, içini boşalttıklarında başka bir lahitle karşılaştıklarını, bu lahiti açtıklarında da bir tabut bulduklarını ve bu tabutun içinde de özenle sarılmış bir kertenkeleye rastladıklarını aktarır.

Müellif, daha sonra Busayr'da çok sayıda piramit gördüğünü, bazılarının yıkıldığını ve sadece iç taraflarının kaldığını, burada bir piramidi ölçtüklerinde Gize'de bulunan iki piramitten aşağı kalır yanının olmadığını söyler. Bağdadî, Busayr bölgesinde bahsettiği mezarların benzerlerinin Ayn-ı Şems başta olmak üzere birçok yerde bulunduğunu yazar.

²⁷² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 110-111.

Müellif bu bölümün sonunda, piramitlerin bahsinin ne Tevrat'ta ne de başka kitaplarda geçtiğini söyler ve Aristo'nun, *'Bina yapmak eski Mısırlıların âdetindedir' dediğini*, İskender el-Afrodisi'ye ait küçük tarih kitabında Yahudilerden, Mecusilerden ve Sabiilerden ve biraz da Kıptilerden söz edildiğini söyler. Calinos'un ise, sadece bir yerde piramitlerden bahsettiğini yazar. Calinos'un, Hipokrat'ın (ö. M.Ö. 640-370), *Kitabü'l-Ehviyye ve'l Buldan* adlı eseri üzerine yazdığı şerhte, *'Kim yıldız ilmini öğrenmek istiyorsa Mısır'a gitmeli'* dediğini ve *Amel-i Teşrih* adlı kitabında ise, *'Kim kemiklerin yapısını, terkebini, şeklini görmeyi isterse İskenderiye'ye gitmeli ve buradaki cesetleri görmeli'* dediğini aktarır.²⁷³

2.6. MISIR'DA GÖRÜLEN İLGİNÇ YAPILAR VE ULAŞIM ARAÇLARINDAN BİRİ OLAN GEMİLER

Müellif, Mısır'da yapıların oldukça sistemli, eşsiz bir mühendislik örneği içerisinde inşa edildiklerini ve öyle ki meskûn olmayan, bir fayda gözetilerek yapılmayan çok az yer olduğunu söyler. Burada ki evlerin oldukça geniş olduğunu ve halkın yüksek yerlerde ikamet ettiğini zikreder. Halk, evlerinin pencerelerini kuzeye doğru güzel esen rüzgârlara karşı açar, çarşı ve caddeler geniş, yapılar son derece yüksek olup kırmızı tuğladan oyulmuş yapılardır.²⁷⁴

Bağdadî'nin kaydettiğine göre, Mısırlılar çok sağlam yapıda su giderleri inşa eder. Öyle ki evin harap olması durumunda bile bu su giderleri ayakta kalır. Tuvaletler derin su kaynağının bulunduğu yer üzerine inşa edilir ve böylelikle aradan uzun bir zaman geçse dahi temizlenmeye ihtiyaç duymaz. Mısırlılar, bir ev veya şahsi bir mülkiyet inşa etmek istediklerinde, mühendis çağırır ve işi onun sorumluluğuna bırakırlar. Mühendis toprak yığını olan araziye bakar, zihninden birtakım hesaplamalar yapar ve istenilen şekilde düzenler. Ardından zihninde kısımlara ayırdığı araziye tek tek, parça parça yapmaya başlar ve ev oturulmaya müsait bir hale getirilerek teslim edilir.²⁷⁵

Müellif daha sonra çok sağlam ve çok güzel bir şekilde inşa edilen su bentlerinden söz eder. Bağdadî'nin bahsettiğine göre, öncelikle su bendinin inşa

²⁷³ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 112.

²⁷⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 113.

²⁷⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 113-114.

edileceği yer bir temel yapma adına kazılır ve bu kazma işi en dipte ıslaklık görünene kadar devam eder. Daha sonra ıslaklığın bulunduğu bölge temizlenip düz hale getirilir, firavun incirinden yapılmış genişliği 7,5, çapı 1 metre olan bir tahta konulur ardından üzeri kerpiç ve kireç ile sıvanır. Bu ameliyeden sonra dalgıçlar gelir ve kuyuya iner. Su çamurdan ve kumdan arındırılır. Yine aynı şekilde tahta konulan yerin altı kazılır ve bina yükseldikçe ağırlıktan ötürü bu tahta aşağı doğru iner. Bu işlem tahta yer ile aynı seviyeye gelince yani tam yerleşinceye kadar devam eder. Bu iş bittikten sonra buna benzer başka işlere girişilir. Tüm işler bitirilince kuyu kapatılır ve temel bunun üzerine yükselerek inşa edilir. İnşa edilen bu temeller yapı için destekleyici, sağlam sütunlar haline gelir.²⁷⁶

Müellif ardından hamamlardan bahseder. Burada gördüğü son derece göz alıcı muhkem hamamların bulunduğunu ve böylelerini daha önce hiçbir yerde görmediğini söyleyerek hayranlığını ifade eder. Havuzların biri sıcak ötekisi ise soğuk su ile doldurulur. Sular büyük havuza gitmeden önce küçük bir havuza gider. Sular burada karıştıktan sonra büyük havuza akar. Bu havuzun 4/1'i yerin üzerinde, geriye kalan kısım yerin altında olup yıkanan kimse bu yerin altına girer ve orada oturur. Hamamın içinde bölmeler olup özel kişiler için halktan ayrı özel kabinler mevcuttur. Güzel bir görünüme sahip olan bu kabinlerin orta tarafında mermerden inşa edilmiş, kubbeli ve sütunlu küçük bir havuz bulunur. Duvarlar çizgilerle, çatılar resimlerle süslü olup yerler çeşitli mermer taşlarıyla örülüdür. Bu yerin iç mermer dizaynı, dış mermer dizaynından çok daha güzel olup aynı zamanda iç taraf dışarıya göre daha parlaktır. Burada bulunan camlar çeşitli renklerde olup buraya giren kimse buradan çıkmak istemez. Bağdadî, devlet erkânından biri şayet oturmak için bir oda edinmek istese buradan daha güzel bir yer bulamayacağını söyler.²⁷⁷ Bağdadî, ardından hamamı ısıtan kazanlardan söz eder ve kazanların işletim mekanizması hakkında bilgiler verir. Suyun nasıl ısıtıldığını, hangi evrelerden geçerek suyun hamamlara ulaştığını ve suyun soğumadan nasıl sıcak tutulduğundan bahseder.²⁷⁸

Bağdadî, Mısır'da bulunan çok farklı çeşitlerde ve şekillerde gemilerden söz eder. *Uşra* denilen bir gemiden bahseden Bağdadî, bu geminin güverte kısmının

²⁷⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 114.

²⁷⁷ Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-Rehhâletü'l Muslimûn*, s. 294.

²⁷⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 114-116.

sağlam ve değerli bir ahşap ile inşa edildiğini ve 1 metrelik balkonlara sahip olduğunu söyler. Güvertenin üst tarafında kubbe şeklinde pencereci bir kamaranın, her yönden denize bakan kapıların bulunduğunu, bir kilere ve tuvalete sahip olup güzel boyalarla boyandığını yazar. Bu kamaraların devlet büyükleri tarafından kullanıldığını ve yalnız kalmak istediklerinde kendilerine tahsis edilmiş bu odalarda istirahatı çekildiklerini söyleyen Bağdadî, gemicilerin, geminin alt kısmında olduklarını, geminin geri kalan kısmından habersiz olduklarını ve yolcuların da onlardan habersiz olduğunu zikreder.²⁷⁹

Müellif son olarak Mısır gemicilerinin gidilen yönün aksine kürek çektiklerini, yani gidecekleri yere arkalarını dönerek bu işi yaptıklarını, Iraklı gemicilerinin ise gideceği yöne doğru kürek çektiklerini söyler ve hangisinin daha kolay olduğunu fizik ilmine havale ederek bölümü bitirir.²⁸⁰

2.7. YEMEK KÜLTÜRÜ

Müellif bu bölümde Mısır halkının tatlı yiyecekleri çok sevdiğini, tatlılardan birçok yemek yaptıklarını ve kimi zaman da ekşi yemekler yediklerini anlatır. Tavuk eti ile yapılan içerik bakımından zengin olan birçok yemek türünden bahseden Bağdadî, bu tür yemeklerin yalnızca maddi durumu iyi olanlar tarafından yenildiğini, fakir kimselerin ise bu tür yemekleri bulamadığını söyler. Çöllerde yaşayan bazı insanların fareler ile kimi insanların da ölmüş hayvan leşleriyle karınlarını doyurduklarını söyler ve toplumsal adaletsizliğe dikkat çeker.

Bağdadî, Mısırlıların sahip olduğu yemek kültüründen bahsederken öncelikle konuya buğdaydan yapılan ve çok tatlı olmayan bir helvadan söz ederek başlar. Buğdayın, önce nişastasını çıkarma adına pişirildiğini, ardından süzöldüğünü ve süzülen suyun katılaşına kadar karıştırılıp pişirildiğini, son olarak da üzerine un serpilip servise hazır hale getirildiğini söyler. Bûş (البوش) helvası da denilen bu helva ekmek fiyatına satılır. Süzülen suyun yalnız pişirilmesi, un katılmadan yapılmasına da ma'kude (معقودة) helva denir ve öncekinden daha pahalıdır. Yine aynı şekilde Mısırlılar turp, şalgam ve marul tohumundan yağ çıkarmada meşhurdurlar. Çıkarılan

²⁷⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 116-117

²⁸⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 117.

yağ sabah kahvaltılarında kullanılmakta, ayrıca bu yağdan nemli yapıda, yeşil, sarı ve kırmızı renklerde sabun da üretilmektedir.²⁸¹

Müellif, Mısırlıların ekşi yemekler de yaptıklarını söyledikten sonra yeniden tatlılardan bahseder. Tatlılarının ilginç olduğunu ve tavuk etinden birçok tatlı yapıldığını zikreder. Örneğin; tavuk soyulur, içinde gül suyu olan bir kaba konur, dövülmüş fındık ve fıstık atılır, katılaşana kadar pişirilir son olarak birtakım baharatlar dökülür ve servise hazır hale gelir. Bu tatlıların fıstıklı, fındıklı, haşhaşlı, güllü ve semizotlu olarak isimlendirildiğini, Mısırlıların bu tür yiyeceklerde uzmanlaştığını söyler. Daha sonra şekerden yapılan tatlılardan söz eden Bağdadî, bunun anlatımının başlı başına müstakil kitap yazımını gerektireceğini söyler. Bazı hastalıkları olan kimseler tedavi maksadıyla, rejim yapanlar ise hastalıklardan korunmak için bu tatlılardan yerler. Bağdadî, ardından kabak, havuç, gül ve zenfecil tatlısından söz eder. Mısırlıların yiyecek ve tatlılarında badem yerine çokça fıstık kullandığını söyleyen Bağdadî, fıstığın karaciğere iyi geldiğini kaydeder. Fıstıktan çok lezzetli ve kilo aldırıcı özelliği olan fıstık helvası yapıldığını zikreder. Yine aynı şekilde içinde tavuk bulunan bir tatlı türü vardır; tavuk soyulur, susam yağı ile yıkanır ve bir tepsiye konulup ateşe yaklaştırılır. Sonra üzerine gül suyu dökülüp katılaşınca kadar karıştırıldıktan sonra üzerine fıstık dökülür ve böylelikle yemeğe hazır hale gelir.²⁸²

Müellif daha sonra içerisinde ekmek, et, çeşitli baharatlar bulunan muhteva açısından son derece zengin bir yiyecekten uzun uzun bahseder ve bu yemeğin özel kişilere hazırlandığını söyler. Halka gelince, halkın bu tür yemekleri bilmediğini veya çok az bildiğini, yiyeceklerinin çoğunluğunun karnabahar, balık ve helva olduğunu, içeceklerinin ise buğdaydan yapılan boza olduğunu yazar. Halktan bazılarının çöllerde yaşayan fareleri yediğini (Nil'in düşüş yaşadığı dönemlerde), Said bölgesinde bazı insanların yılan, eşek ve bazı ölmüş hayvan leşlerini yediğini söyler. Bazı yerlerde karpuzdan şarap yapıldığını, Dimyat'da balık, pirinç ve bazı unlu mamullerin tüketildiğini zikreder.²⁸³

²⁸¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 118.

²⁸² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 119.

²⁸³ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 120-123.

2.8. NİL NEHRİ, MED-CEZİR VE BİRTAKIM YASALAR

Bağdadî, Nil nehrinin suyunun, yeryüzü sularının azaldığı vakit Temmuz ve Ağustos aylarında yükselişe geçtiğini söyler. Yüzeyin üzerine çıkan bu suların günlerce burada kaldığını, suların alçaldığı vakit arazinin ekime ve biçilmeye müsait hale geldiğini söyleyen Bağdadî, geceleri nemlilik oranının fazla olduğunu ve ekinlerin hasat vaktine kadar bu nemden bolca istifade ettiğini vurgular. Gerekli olan, suların 9 metre yükselmesi iken bundan fazlası ile yüksek yerler teberru cihetiyle sulanır. Nehrin suyu 10 metreyi aştığında yer yer bazı göller oluşur, sular burada birikir ve arazi tarıma elverişsiz hale gelir.²⁸⁴

Mes'ûdî de Bağdadî'nin ifade ettiği gibi Nil'in Haziran, Temmuz ve eğer su fazla ise Eylül ayına kadar yükselişte olduğunu ve daha sonra yavaş yavaş düşüş yaşadığını söyler. Şayet suyun yükselmesi 8 metreyi bulursa toprak verimli hale gelir, 8,5 metreye ulaşırsa tüm araziler sulanabilir ve su yeterli gelir. Mes'ûdî, suyun 8,5 metreyi aşması ve 9 metreye ulaşması durumunda Bağdadî'nin de dediği gibi su birikintilerinin meydana geldiğini söyler.²⁸⁵

Müellif, 9 metreyi zorunlu sınır, 10 metreyi ise taşkınlık olarak nitelendirir. Zorunlu sınırın başlangıcı ise 8 metre olup şehrin yarısı bu suyla sulanır. Şehrin geri kalan yarısı ise sulama yolu ile sulanır. Sular 8 metreden 9 metreye yükselirse şehir halkı 2-3 yıl boyunca bu sudan istifade eder. Şayet sular 8 metreden aşağı olursa daha az yer sulanır ve ihtiyacın tümünü karşılayamaz. 8 metreden ne kadar az olursa ekim miktarında da paralel bir düşüş görülür ve bu durum kıtlığın alameti olarak kabul edilir. Doğu-Güney rüzgârlarının suyun az oluşuna, Batı-Kuzey rüzgârlarının ise suyun çok oluşuna delalet ettiğini söyledikten sonra su seviyesinin 8 metreden düşük olması durumunu tefritin başlangıcı olarak yorumlar.²⁸⁶

Bağdadî, daha sonra Nil nehrinin sularının yıllara göre artış ve eksiliş dağılımından söz eder. 596/1199-1200 senesinde su seviyesinin 6 metreyi bulduğunu ve bunun nadir görüldüğünü söyleyen Bağdadî, 6,5-7 metrenin 6 defa, 7-7,5 metrenin 20 defa, 7,5-8 metrenin ise çok defa görüldüğünü söyler. Bağdadî, genel geçer kurala

²⁸⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 125.

²⁸⁵ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. 1: 257.

²⁸⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 125-126.

göre Nil nehrinin sularının 596/1199-1200 senesi Kasım ayında yükselişe geçtiğini, Aralık ayında suların daha da çoğaldığını, Ocak veya Şubat ayında ise su seviyesinde yavaş yavaş düşüşler görüldüğünü söyler. Nil'in bu sene Kasım ayında artışa geçmeden 2 ay önce, suyunun yeşil renkte olduğunu ve renginin gittikçe koyulaştığını, bununla birlikte kötü bir koku yaydığını ve küflü yosunların ortaya çıktığını ifade eder.²⁸⁷

Müellif bu sudan biraz aldığını, dar başlı bir kaba koyduğunu, üzerini yeşil bir örtü ile örttüğünü daha sonra bu örtüyü yavaşça kaldırdığını ve kurumaya bıraktığını söyler. Ardından yosunların oluştuğunu, suyun yeşil renkte olmadığını ancak tadı ve kokusunun hala aynı olduğunu ve suyun yüzeyinde bitki parçacıklarının bulunduğunu yaptığı gözlem ve deney yoluyla bize bildirir. Rejim yapanların bu suyu içmediğini ve genelde kuyu suyu içtiklerini de ayrıca kaydeder.²⁸⁸ Bağdadî'nin Nil suyunu analiz etmesi, birtakım sonuçlara ulaşması onun müşahade metoduna ve araştırmaya verdiği önemi gözler önüne sermektedir.

Müellif bu suyu ateşte kaynatır ve böylelikle doktorların da tavsiye ettiği şekilde suyun temizleneceğini zanneder. Ancak suyun kaynatıldıktan sonra tadının daha da kötüleştiğini, suyun yüzeyinde bitki parçacıklarının oluştuğunu söyleyen Bağdadî, suyun daha bulanık hale geldiğini gözlemleri sonucunda ortaya koyar. Bağdadî, Nil'in suyunun aylarca yeşil renkte olduğunu ve Nil nehrinin ağzına en yakın yer olan Sa'îd bölgesinde sudaki değişimin daha fazla olduğunu söyledikten sonra suyun renginin yavaş yavaş eski haline döndüğünü söyler. Nil nehrinde su artışının Ocak ayının ortalarına doğru sürdüğünü daha sonra düşüş yaşadığını söyleyen Bağdadî, Nil nehri üzerine birtakım araştırmalar yapar, suyun yükselme ve azalma nedenleri üzerinde birtakım bilgilere ulaşmak ister.²⁸⁹ Onun bunu yapma sebebi, meydana gelebilecek kötü bir durumu önceden görmek ve bunu engellemek isteyişidir. Müellifin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere, kendisi Nil nehri hakkında aylarca gözlemlerde bulunmuş, sudaki değişimleri takip etmiş, sudan örnekler alarak birtakım deneyler yapmış ve nihayetinde bizlere deney ve gözlemle test edilmiş sağlam bilgiler ulaştırmıştır.

²⁸⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 127.

²⁸⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 127.

²⁸⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 127-128.

Müellife göre, Sa‘id bölgesindeki Kıptiler, kehanet yoluyla ağırlığı belli bir çamur parçasından Nil’in durumunu bileceklerini söylerler. Belirli bir gecede bu çamur ölçülür, ertesi gün çamurun artış oranıyla Nil nehrinin artış oranı arasında korelasyon kurulur ve çamur ne kadar artmış ise Nil nehrinin de o kadar artacağına inanılır.²⁹⁰

Müellif, Nil nehrinin derinliğinin az oluşunu suyun da az olacağına yorar ve yeşilliğin de suyun miktarında düşüşe sebep olacağını söyler. Böylelikle derinlik ile artış ve eksiliş arasında paralel bir ilişki kurar. Bağdadî yağmurun, suyun çokluğuna işaret ettiğini ve derinlik dengesini sağladığını ifade eder ancak her vakit yağmurun yağmadığını söyler. Bağdadî’ye göre Nil nehrini nehirler ve dereler besleyip destekler ancak suyun artışını sağlayan asıl faktörün yağmur olduğunu, yağmur yağmadığı vakitler havanın kuru olacağına dolayısıyla buharın da az olacağına işaret eder ve bu da yağmurun az oluşuna yol açacaktır der. Bağdadî, yeşilliğin görülmesini, suyun artışının az olacağına yorar ve bunun sebepleri üzerinde durur. Yağmurun az yağması durumunda, bu yağmurlar yosunlarla birlikte Nil’e dökülür. Yağmurun az olduğu vakitlerde suyun renginin yeşil oluşunun süresi uzar ve yağmurun çok olduğu vakitlerde bu yeşillikten eser kalmaz.²⁹¹ Bağdadî, bize aktardığı bu bilgilerin tümünü deney-gözlem yoluyla elde etmiş olup özellikle derinlik ile artış ve eksiliş arasında doğru orantıya dayalı bir ilişki kurması, yeşilliğin görülmesini suyun artışının az olacağına yorması kendi dönemi göz önünde bulundurulduğunda oldukça önemli bilgilerdir.

Bağdadî, gök bilimleriyle uğraşan bazı kimselerin Nil’in artış ve eksilişini gezegenlerin hareketlerine bağladıklarını, Antik Mısır gök bilimcilerinin ise buna yeteri kadar önem vermediklerini söyler ve yapılan açıklamalarda aslı astarı olmayan şeyler dışında, insanı tatmin edecek düzeyde pek bir şey yoktur der. Birtakım insanlar yeryüzü hadiseleri ile gökteki olaylar arasında organik bir bağ kurar ve gökyüzünde yaşanan olayların yeryüzüne de etki edeceğini iddia ederler. Bağdadî, bu bölümün sonunda gök taşlarının, denizlerin kurumasına, havanın bozulmasına, dünya

²⁹⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ‘tibâr*, s. 128.

²⁹¹ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ‘tibâr*, s. 128-129.

düzeninin değişip savaşların çıkmasına sebep olduğunu okuduğu kitaplardan bizlere aktarır.²⁹²

2.9. 597/1200-1201 YILI OLAYLARI (KITLIK, AÇLIK VE BİRTAKIM TRAJİK HADİSELER)

Müellif, bu yılda hayat şartlarının zor olduğunu, insanların Nil'in artışından artık ümitlerini kestiğini, fiyatların yükseldiğini ve kıtlığın şehri hâkimiyet altına aldığını yazar. Kırsal alanda yaşayan halkın büyük şehirlere göç ettiğini, birçoğunun Şam, Mağrib, Hicaz ve diğer yerlere dağıldığını söyleyen Bağdadî, Mısır ve özellikle Kahire'nin yoğun göç aldığını, bununla beraber açlığın arttığını ve birçok kişinin açlıktan can verdiğini kaydeder. Mart ayı ile birlikte havanın mikroplarla dolup taşıdığını, salgınların ortaya çıktığını söyleyen Bağdadî, fakirlerin açlıktan ötürü ölü insan etlerini, ölmüş köpek ve leş yediklerini hatta kimi zaman pislik dahi yediklerini çarpıcı bir şekilde dile getirir. Küçük çocukların dahi etlerinin kızartılarak veya pişirilerek yenildiğini söyleyen Bağdadî, bu korkunç manzarayı gözler önüne sererek insan eti yiyenlerin asayişi sağlayan güvenlik güçleri tarafından yakılarak cezalandırıldığını yazar.²⁹³ Bağdadî'nin anlattıklarından hareketle, Nil nehrinin toplum üzerindeki hayati etkisini, yeterli suyun olmamasından dolayı ürünlerin az ve dolayısıyla fiyatların oldukça yüksek olduğunu, bu yüzden insanların fakir düştüğünü ve nihayetinde açlıktan ölmek adına insan eti yemeye yöneldiklerini görmekteyiz.

Bu korkunç manzaraları yazıya döken Bağdadî, kızartılmış küçük bir çocuk cesedinin, bir sepet içerisinde yanında anne ve babası olduğu söylenen iki kişi ile birlikte valilik makamına getirildiğini ve Vali'nin bunların yakılmasını emrettiğini söyler. Yine Bağdadî, Mısır'da Ramazan ayında, eti kemiğinden ayrılmış sadece göğüs kafesi kalmış onun dışındaki yerlerin yenilmiş olduğu bir adamın bulunduğunu aktarır. İnsanlar ilk zamanlar insan etinin yenilmesini garipser ve iğrenirdi. Daha sonra bu hadiseler sıklıkla yaşandığından dolayı insanların buna alıştığını söyleyen Bağdadî, bu olayları insanlara anlatıp geçimini buradan sağlayan

²⁹² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 131.

²⁹³ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 132.

kimselerin bile türediğini ifade eder. Mısır'ın tümüne hâkim olan bu olayların çokça anlatıldığını öyle ki insanların artık konuşmaktan ve dinlemekten bıktığını söyler.²⁹⁴

Toplumda sıkça yaşanan hadiselerin bir süre sonra normalleştiğini, toplum tarafından kabul görüldüğünü bilmekteyiz. Bu tür hadiseler ilk zamanlar insanlar tarafından garipsenir, kötü görülür. Ancak defalarca tekrarlanması hadiseyi sıradan hale getirir. Nitekim Bağdadî de bu duruma dikkat çekmiş, bu tür hadiselerin insanlar tarafından normal karşılandığını, hatta yaşanan bu olayları insanlara anlatarak para kazanan kimselerin dahi türediğini söyler. Müellif, çarşıda serserilerin yerde sürüklediği bir kadını gördüğünü ve kadınla birlikte etinden yenilmiş, kızartılmış küçük bir çocuk cesedinin de bulunduğunu, çarşı halkının bunu garipsemediğini ve herhangi bir tepki vermeyip günlük işleriyle meşgul olduklarını hayretler içerisinde dile getirir.²⁹⁵ Buradan da anlaşıldığı üzere halk, bu tür vakalara artık aşina olmuş ve sanki normal bir durummuş gibi kabullenmiştir. Bağdadî, çarşıda gördüğü bu olaydan iki gün önce, ergenlik çağına varmış kızartılmış bir çocuk cesedi gördüğünü ve iki gencin bu olaydan ötürü tutuklandığını, daha sonra gençlerin suçlarını itiraf ettiklerini söyler.²⁹⁶

Bağdadî, bir gece akşam namazından sonra bir cariyenin zengin kimselerden birinin sütten kesilmiş çocuğuyla oynadığını, kadının bir anlık dalgınlığından yararlanan evsiz barksız birinin çocuğu kadının elinden kaptığını, karnını deşip etini yediğini söyler. Bağdadî, birçok kadının kendisine bu durumu anlattığını ve çocuklarını bu insanlara karşı korumaya çalıştıklarını aktarır. Bağdadî, yanında güzel bir çocuk olan bir kadın gördüğünü, kadından bu çocuğu korumasını istediğini söyler. Bağdadî'ye anlatıldığına göre, bu kadın daha sonra Körfez tarafında saldırıya uğramış ancak yoldan geçen bir atlı sayesinde çocuğunu kurtarabilmiştir. Kimsesiz çocukların şehrin her tarafında, her sokağında olduğunu, fakir adam ve kadınların bu çocukları avladıklarını tüyler ürpertici bir şekilde anlatır. Bağdadî, insan etinin yenilmesinin en çok kadınlar tarafından gerçekleştiğini, çünkü kadının hilesinin az olduğunu, uzun süre saklanamadıklarını, ulu orta etleri yediklerini ve böylece kolayca yakalandıklarını söyledikten sonra Mısır'da kısa aralıklar ile 30 kadının

²⁹⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 132-133.

²⁹⁵ Hamide, *'Âlamü'l-coğrafiyyine'l 'Arab*, s. 406.

²⁹⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 133.

suçunu itiraf ettiğini ve yetkililer tarafından yakıldıklarını zikreder. Bağdadî, koynunda kızartılmış bir küçük çocuk cesediyle Valinin yanına bir kadının getirildiğini ve kadının 200'den fazla sopa yediğini, dayaktan tanınmaz bir hale giren kadının suçunu itiraf etmediğini ve kadının öylece bırakıldığını, kadının da kısa bir süre sonra öldüğünü zikreder.²⁹⁷ Bağdadî, bu tür insanların, başkalarını kendi ağlarına düşürmek için türlü türlü hilelere başvurdıklarını hatta bazı doktorları bile kendi ağlarına düşürdüklerini söyler. Bir doktorun hasta bakma bahanesiyle çağrılarak bunlardan birinin evine gittiği, ancak canını zor kurtardığı söylenir.²⁹⁸

Müellif, daha sonra birtakım insanların kıtlık korkusuyla insan eti stokladığını ve birtakım kimselerin de bu işi özel olarak yaptığını, halk arasında bunların bilindiğini söyler. Bu işi yapan birinin evinde 400 kafatasına rastlandığı söylenmiştir. Bağdadî'nin aktardığına göre, bir keresinde Vali'ye ebe bir kadın gelir. Bu kadın bir topluluk tarafından bir yemeğe çağırılmış ve tabakta kendisine güzel bir şekilde pişirilmiş, baharatlı bir et sunulmuştur. O da bundan tiksiniş ve daha sonra kimsenin olmadığı bir yerde evin küçük kızına durumu sormuş. Kız da, bu etin falanca kadının eti olduğunu, babasının onu kesip etlerini parça parça ettiğini söylemiştir. Kadın kilerde de parçalanmış etler görünce gidip durumu Vali'ye bildirmiştir. Vali de bu eve silahlı adamlar göndermiş ancak ev sahibi bu baskından kurtulmuştur.²⁹⁹

Müellif anlattığı başka bir olayda, zengin, hamile ve eşi üst düzey bir görevli olan bir kadından söz eder ve kadının kocasının göreve gittiğini, o vakit evde bulunmadığını söyler. Bu kadının avare ve serseri komşuları olup bu komşuların evinden pişirilmiş et kokusu gelir. Kadın da hamile oluşundan dolayı canı çeker ve bu etten ister. Et kadına lezzetli gelir, daha fazla ister. Ancak komşular etin bittiğini söyler. Bunun üzerine kadın, adamlardan bu etin tarifini ister. Adamlar gizli bir şekilde kadına, bu etin insan eti olduğunu söyler. Öyle ki kadın cinsel birliktelik ve belirli bir ücret karşılığında bu adamlardan küçük çocukları avlayıp etlerini getirmelerini ister. Bağdadî, kadının adeta vahşi bir aslana dönüştüğünü ifade eder. Komşuları bu kadını gizlice şikâyet eder. Kadının evine baskın düzenlenir, evde et ve

²⁹⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 133-134.

²⁹⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 134-135.

²⁹⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 135-136.

kemikler bulunur. Kadın hapsedilir ancak eşine olan saygıdan dolayı ve karnındaki çocuktan ötürü katli ertelenir. Bağdadî, *“eğer gördüğüm ve duyduğum her şeyi burada anlatsaydım, töhmet altında kalır ve hatta saçmaladığım düşünülebilirdi”* der.³⁰⁰ Bağdadî, anlattığı birçok şeyi tesadüfi olarak gördüğünü, çoğu zaman bu kötü manzaralarla karşılaşmamak için bu tür şeylerden kaçmış olduğunu ifade eder.³⁰¹

Müellif, anlatılanların gerçekliği üzerine şüphe duyanların Vali'nin evine gitmelerinin yeterli olacağını, orada bazı günler bir tencerede 10 kişinin elleri ve ayaklarının kesilmiş bir vaziyette bulunduğunu, yine bazı günler tencerelerde pişirilmiş başlar olduğunu söyler. Bağdadî, İbn-i Tolun camisinin yanında bazı kimselerin insanları ağlarına düşürerek kaçırdığını, bir keresinde kendisinden kitap aldığı yaşlı bir kitapçının da bunların ağlarına düştüğünü ancak canını zor kurtardığını söyler. Yine bazı insanların daha bunların ağlarına düştüğünü, insanlar tarafından kurtarıldıklarını fakat bazı kimselerin de evlerinden çıkıp bir daha geri dönmediklerini yazar.³⁰²

Bağdadî, insanların çocuklarını, eşlerini, yakınlarını yediğini, yaşlı bir kadının küçük bir çocuğu yerken yakalandığını ve kadının bu çocuğun torunu olduğunu yabancı olmadığını soğukkanlılıkla ifade ettiğini *“başkasının yemesindense benim onu yemem daha hayırlıdır”* dediğini aktarır. Bu ve benzeri durumların Mısır'da hemen hemen herkes tarafından müşahade edildiğini, hatta zaviyelerine çekilmiş riyazet ehli kimseler ve evlerinde oturan kadınlar tarafından dahi görüldüğünü söyler.³⁰³

Bağdadî, bu dönemde kabirlerin açıldığını, ölülerin etlerinin yenildiğini veya etlerinin satıldığını söyler. Bu belanın Mısır'ın her yerine yayıldığını, Asvan, Kûs, Feyyum, Mahalle, İskenderiye, Dimyat ve diğer yerlerde de durumun aynı olduğunu ifade eder. Bağdadî'nin aktardığına göre, güvenilir bir tacir olan arkadaşı İskenderiye'den geldiğinde Bağdadî'ye orada bu tür şeyleri gördüğünü söylemiştir. Anlattıkları arasında en ilginç ise bir tencerenin içerisinde pişirilmiş beş çocuk

³⁰⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 136.

³⁰¹ Zeki Muhammed Hasan, *er-Rehâletü'l Muslimûn*, s. 112-113.

³⁰² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 136-137.

³⁰³ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 137.

başını görmesi olmuştur. Bağdadî, bu konu hakkında çok şeyler söylediğini, ancak yazdıklarının, gördüklerinin yanında az bile kaldığını söyler.³⁰⁴

Müellif, öldürmenin ve cesetleri parçalamanın kırsal bölgelerde daha fazla olduğunu, Feyyum ve İskenderiye yolunda bu tür vakalara sık sık rastlandığını ifade eder. Feyyum yolunda bazı insanların ulaşım araçlarının fiyatını düşürdüğünü ve bu araçlara binen yolcuların yolun yarısında boğazlandıklarını ve üzerlerindeki eşyaların gasp edildiğini söyler. Fakirlerin ve kimsesizlerin ölümünün daha acıklı olduğunu ve Allah'tan başka kimselerinin olmadığını söyledikten sonra verdiği örneklerle manzaranın ne kadar korkunç olduğunu gözler önüne sermektedir.³⁰⁵

Bağdadî, Mısır, Kahire ve çevresindeki yerlerde yürüyen bir insanın, gözü ya da ayakları muhakkak bir ölüye çarpar der ve yerlerdeki ölülerin gömülmek üzere farklı yerlere götürüldüğünü, her gün 100 ile 500 arası ölünün kaldırıldığını söyler. Mısır'da ise ölülerin sayısının bilinmediğini, ölenlerin öldüğü yerde öylece bırakıldığını, bunun sonucunda çarşı, pazar, evler ve dükkânlar hep ölülerle dolup taşıdığını, yoldan geçen aç insanların bunların etinden birer parça koparıp kızarttığını, yedikten sonra yollarına devam ettiklerini yazar. Bağdadî, kırsal bölgelerde durumun çok daha vahim olduğunu söyler ve çoğu insanın öldüğünü, kalanların da Kûs, Mahalle ve el-Uşmuneyn gibi yerlere göç ettiğini söyler. Bağdadî, bu tür haberlerin sadece bir kişi tarafından söylenmediğini, birçok kişi tarafından bu yönde birbirini destekleyen haberlerin olduğunu ifade eder.³⁰⁶

Onlardan biri, bir şehre girdiklerini, canlı adına hiçbir şeye rastlamadıklarını, gökte tek bir kuşun dahi uçmadığını, evlere girdikleri vakit ev sakinlerinin hepsinin ölü halde bulunduğunu söyler. Ardından başka bir beldeye gittiklerini, burada da daha önce 400 terzi dükkânının bulunduğu söylenirken şimdi ise önceki belde gibi harap olduğunu, ahalinin de tümünün öldüğünü ifade eder. Adam daha sonra başka bir yere gittiklerini buradaki insanların da öldüğünü, burada ziraat yapmak için bir yer tuttuklarını ve ardından buradaki ölüleri Nil nehrine atmak için birilerini

³⁰⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 137.

³⁰⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 138.

³⁰⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 138.

kiraladıklarını söyleyen adam, şehrin artık kurtların ve sırtlanların yurdu olduğunu üzüntü içerisinde ifade eder.³⁰⁷

Müellif, günün birinde Nil nehrini bir grup ile incelediklerini, yanlarından bir saat içinde yaklaşık on kadar cesedin geçtiğini, bunlara bakmaktan imtina ettiğini yazar. Ertesi gün bir gemiye bindiklerini, geçtikleri her yerde cesetlerin olduğunu ve özellikle Şam yolunun adeta ceset tarlasına dönüştüğünü söyler. Bu yollarda ilk helak olanların zanaât erbabı olduğunu, bunların Musul, Bağdat, Horasan, Anadolu, Mağrib ve Yemen taraflarına dağıldıklarını, kimisinin gideceği yere ulaştığını, kimisinin de bu uzun yolculuklarda helak olduğunu ifade eder.³⁰⁸

Bağdadî, bu dönemde hürlerin bile satıldığını, güzel cariyelerin çok düşük ücretlerle pazarlandığını, kendisine de ergenliğe girmiş iki cariyenin bir dinara sunulduğunu söyler. Bazı insanların kadın ve çocuk satışını helal görecektik kadar azgınlaştığını, bir kadının, daha buluşa ermemiş kızını 5 dirhem karşılığında kendisine satmaya kalkıştığını dile getirir.³⁰⁹

Müellif, tüm bu belalara rağmen insanların şehvetlerinin esiri olmaktan kurtulamadıklarını, dalalette olduklarını, ahlaksızlıklar sergilediklerini şaşkınlık ve üzüntü içerisinde dile getirir. On binlerce kişilik beldelerin bomboş olduğunu, Mısır'ın çoğunun boşaldığını, civar bölgelerde (daha önce oldukça kalabalık yerler olmasına rağmen) meskûn tek bir yerin kalmadığını yazar. Öyle ki, Kahire'nin orta yerinde en güzel dükkânların, konutların çoğunun harap olduğunu ve bomboş hale geldiğini söyler. Şehirde yaşayan halkın fırın, ocak ve evler için yakıt bulamadığını ancak ilginç bir şekilde bu senede bazı insanların şanslı olduğunu, kimisinin buğday ticareti yaparak kimisinin de miras yoluyla, daha başka kimselerin ise bilinmeyen nedenlerden dolayı zengin olduğunu hayretle ifade eder.³¹⁰ Bağdadî'nin yazdığı bu satırlardan da anlaşılacağı gibi, toplum maddî krizlerle boğuşurken bunun üzerine bir de manevî krizler eklenmiştir. Halkın kendi durumundan dersler çıkarmadığını, kurtuluş yolu aramadıklarını, üstelik bu tür durumlarda bile ahlaksızlıklar sergilediklerini görmekteyiz. Kimi insanlar bu tür kriz ortamlarında dahi zengin

³⁰⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 138-139.

³⁰⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 139-140.

³⁰⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 140.

³¹⁰ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 140-141.

olabilmekte, mal ve mülk edinebilmektedir. Bunlar kriz ortamından nemalanan, stokçular ve fırsatçılardır. Nitekim ellerinde bulunan ürünleri, kriz ortamında piyasa değerinin çok çok üstünde satarak haksız bir şekilde zengin olabilmektedirler.

Bağdadî'nin anlattığı gibi, İbnü'l Esir de 597/1201 yılında Mısır'da kıtlığın meydana geldiğini, hayatın pahalılaştığını, Nil suyunda artış olmadığından dolayı insanların birbirini yediğini, bunun üzerine bir de vebanın ortaya çıktığını ve insanları kırıp geçtiğini söyler.³¹¹ İbnü'l Esir'in, insanların açlıktan birbirini yediğini söylemesinden, Bağdadî'nin anlatımlarının abartı olmadığı anlıyoruz. Makrizî, yaşanan bu kıtlık hakkında Bağdadî'nin anlattığı hadiselerle örtüşen bilgiler verir ve şunları kaydeder:

*“Eyyubiler döneminde gerçekleşen bu kıtlık, Sultan Adil Ebûbekir b. Eyyüb saltanatında meydana geldi. Nil nehrinin suların azalmasından dolayı birçok insan köylerden Kahire'ye göç etti. İlkbahar ayı olup havayı kirli toz bulutları kaplamış ve ardından veba salgını meydana gelmiştir. Yiyeceklerin azalmasından dolayı insanlar birbirinin etini yerdi. Baba ve anneler çocuklarını pişirerek veya kızartarak yer, bu çirkin işten dolayı birçok kimse cezalandırılmıştır. 2 aydan daha az bir süre içerisinde 30 kadın bu kötü fiilden ötürü cezaya çarptırılmış ve bu durum öyle bir yaygınlık kazanmıştır ki, insan eti normal bir yiyecek sayılmıştır.”*³¹²

Bağdadî, Nil'in durumundan söz eder ve Nil'in suyunda düşüş yaşandığını, sularının çekildiğini, kuraklığın baş gösterdiğini, suyun tadında, kokusunda değişimler meydana geldiğini ve gün geçtikçe daha da kötü bir hal aldığını yazar. Halkın Nil'in yükselmesinden umudunu kestiği bir anda Nil'in yükselişe geçtiğini, suyun tadının, kokusunun tekrardan düzeldiğini ve insanların tarlalarını suladığını söyler. Ancak der Bağdadî, köylerin ölümlerden dolayı çiftçisiz kaldığını ve onların durumunu “Böylece meskenlerinden başka hiçbir şeyleri görünmez hale geldiler” (Ahkaf, 46/25) ayetindeki duruma benzettiğini söyler. Çiftçilerin ve öküzlerin azaldığını, hatta bir öküzün 70 dinara satıldığını söyleyen Bağdadî, buğdayın

³¹¹ Ali b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l Esir el-Cezeri, **el-Kâmil fi't-Târih**, Ebû'l Fida Abdullah el-Kadi (Thk.), Darü'l Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. 10, s. 275.

³¹² Makrizî, **İğasetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme**, Kerem Hilmi Ferhat (Thk.), Aynü'd-Dirasât ve'l Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l İctima'îyye, Mısır 2007, s. 103-104; Makrizî, **es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l- mülûk**, Muhammed Abdulkadir Ata (Thk.), Darü'l Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. 1, s. 269-270.

fiyatının 5 dinar olduğunu, bunun Kûs ve İskenderiye’de 6 dinara kadar çıktığını dile getirir.³¹³

Bağdadî’nin anlattıklarını destekler mahiyette Makrizî de 597/1201 yılının Mart ayında Nil nehrinin sularının azaldığını, suyun tadı ve kokusunun değiştiğini söyledikten sonra, suların Temmuz’un ortalarında azar azar yükseldiğini, günlerce böyle kaldığını sonra yeniden hızla düşüş yaşadığını ve ani düşüşten ötürü insanların sudan yeterince faydalanamadığını söyler.³¹⁴ Bu ortamda besili bir ineğin 70, çelimsiz bir ineğin ise 60 dinara satıldığını söyleyen Makrizî, ineklerin ve tohumların olmamasından ötürü arazilerin sürülemediğini ifade eder.³¹⁵ Bu dönemde Melikü’l Adil’in fakirlere yardımda bulunduğunu, tüm emirlerin ve maddi durumu iyi olanların da maddi imkânsızlıklar yaşayanlara yardım ettiklerini söyler. Bu dönemde 200 000 insan gömülmüş olup insanlar yollarda açlıktan can verir hale gelmiştir.³¹⁶ Makrizî, buradan hareketle kıtlığın üç nedeninden bahseder; birincisi, devleti sarıp sarmalayan rüşvet, yolsuzluk gibi suçlar, ikincisi, ekilebilir arazilerin pahalılaşması (tohum fiyatlarının artması, çitfçi ve hayvanların ölmesi vb. sebepler), sonuncusunun ise piyasadaki para tedavülü olduğunu söyler.³¹⁷ İbn Tağrıberdî’nin de aynı şekilde, 597/1201 yılında Nil’in düşüş yaşadığını, Mısır’da daha önce sadece Fatimîler döneminde böyle düşüş meydana geldiğini, şiddetli kıtlığın olduğunu, salgın hastalıkların zuhur ettiğini, insanların Mağrib, Yemen, Hicaz ve Şam gibi yerlere dağıldıklarını söylemesi³¹⁸, Bağdadî’nin anlattıklarını destekler niteliktedir. Söylenenlerden hareketle, Bağdadî’nin anlatımında abartıya kaçmadığını, anlattığı hadiselerin çoğuna bizzat kendisinin tanık olduğunu, verdiği bilgilerin oldukça önem arzettiğini ve diğer müelliflerin söyledikleriyle de örtüştüğünü görmekteyiz.

2.10. 598/1201-1202 YILI OLAYLARI (KITLIK, VEBA, DEPREMLER)

Müellif, bu senenin de bir önceki seneden farklı olmadığını hatta durumun daha da vahim hale geldiğini, ölümlerin insan kalmadığı için azaldığını, çarşılarında yiyecek çalma oranının düştüğünü söyler ve bunun sebebini de, avare ve serseri

³¹³ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 141-142.

³¹⁴ Makrizî, *İğasetü’l-umme*, s. 103-104.

³¹⁵ Makrizî, *İğasetü’l-umme*, s. 104.

³¹⁶ Makrizî, *İğasetü’l-umme*, s. 105.

³¹⁷ Makrizî, *İğasetü’l-umme*, s. 117-136.

³¹⁸ İbn-i Tağrıberdî *Nücûmü’z-zâhire*, c. 6, s. 173.

insanların ölmüş olmasına bağlar. Yiyecek fiyatlarının, yiyen kimse olmadığı için düştüğünü ve insanların artık mevcut duruma teslim olduklarını ifade eder. Bağdadî, birinin kendisine söylediğine göre, Mısır'da 900 dokuma atölyesi varken, bunlardan sadece 15 tanesi ayakta kalmıştır. Ayakkabıcısından terzisine kadar diğer meslek gruplarında da düşüşler aynı oranda olmuştur.³¹⁹ Bağdadî, kıtlıktan dolayı yıl içinde tavukların tükendiğini, Şam'dan tavuk ithal edildiğini, mevcut kıtlık durumunun bazı fırsatçıları ortaya çıkardığını ve bir keresinde Mısırlı fakir bir adamın Şam'dan 60 dinara tavuk aldığını, bunu Kahire'de 800 dinara sattığını söyler.³²⁰

Bağdadî, fırıncıların odun bulamaması nedeniyle sırf odun için çok az fiyatlara evler aldıklarını ve evdeki tahtaları fırınlarda yaktıklarını çarpıcı bir şekilde bizlere aktarır. Bazı uyanık fırıncıların ise gece vakti boş buldukları evlere girdiklerini, buradaki yakılacak kapı ve pencereleri çaldıklarını söyler. Hatta kimi zaman evlere alıcı çıkmadığı için sadece kapı ve pencereler satın alınır, ev yıkık bir halde öylece bırakılır. Bağdadî, Mısır'ın birçok bölgesinde insan kalmadığını ve evlerin harap olduğunu söyledikten sonra Kahire'nin Mısır'a nazaran hala mamur ve dolu olduğunu ayrıca zikreder.³²¹

Müellif, bu yılda kırsal alanların tamamen boşaldığını, hatta buraları baştan sona dolaşan birinin hiçbir canlıya rastlamadığını, İskenderiye, Dimyat, Mahalle, Ahmim ve Kûs hariç diğer bütün yerlerin tamamen boş olduğunu söyler. Yine yüksek fiyata sahip konutların alıcı bulamadığını ve ücretle tutulmuş bekçiler hariç hiç kimsenin buralarda kalmadığını zikreder. Şehrin gözde yerinde bulunan konutların ucuza satıldığını, kendisinin de şehrin merkezinde aylık fiyatının 150 dinar olduğu güzel bir ev bildiğini ve bu evin bu yıl 20 dinara satışa çıkarıldığını ifade eder. Birçok evin aynı durumda olduğunu ve hak ettiği fiyatın çok altında satılığa çıkarıldığını yazar.³²²

Bağdadî, ölümlerin istatistiğini verirken, 21 ay (H. 596-598) içerisinde resmi kayıtlara geçmiş 111 bin ölüden söz eder ve resmi kayıtlara geçmeyen bu rakamdan daha fazla ölünün olduğunu söyler. Şam tarafından gelen bir adam Bağdadî'ye, Şam

³¹⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 143; Hamide, '*Alamü'l-coğrafiyyine'l 'Arab*, s. 405.

³²⁰ Hamide, '*Alamü'l-coğrafiyyine'l 'Arab*, s. 407.

³²¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 144.

³²² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 144-145; Hamide, '*Alamü'l-coğrafiyyine'l 'Arab*, s. 407-408.

yolunun adeta ceset ve kemik tarlasına dönmüş olduğunu söylemiştir. Bağdadî, İskenderiye, Feyyum ve Dimyat bölgelerinde iki büyük vebanın çıktığını, bunun da ekim zamanına denk geldiğini ve tek bir çift sürme aracının üzerinde birçok çiftçinin öldüğünü söyler. Öyle ki toprağa tohum atanlar, toprağı sürenler ve ürün hasat edenler birbirinden farklı kimseler olmuştur.³²³ Buradan hareketle çok kısa bir süre içerisinde birçok insanın öldüğü söylenebilir. Halk bir taraftan açlık ve kıtlıkla, öte taraftan salgın hastalıkla boğuşur hale gelmiştir. Adeta açlıktan kurtulan vebaya yakalanmış, hastalıktan kurtulan ise açlıktan ölmüştür diyebiliriz.

Müellif, bazı yöneticilerin topraklarının ekim işiyle ilgilendiklerini, bu işi yapanlara haber verdiklerini ancak çoğunun öldüğünü, bunların yerine gelenlerin de ekseriyetinin öldüğünü ve bu durumun defalarca tekrarlandığını söyledikten sonra İskenderiye’de bir imamın bir Cuma günü 200 kişinin cenaze namazını kıldığını güvenilir kimselerden duyduğunu söyler. Ölümün çokluğuna işaret eden Bağdadî, bir mirasın bir ay içerisinde 14 el değiştirdiğini söyler.³²⁴

Bağdadî, 25 Eylül Pazartesi günü seher vaktinde insanları şiddetli bir şekilde sarsan büyük bir depremin meydana geldiğini, insanların yataklarından fırladığını ve korku içerisinde Allah’a sığındıklarını söyler. Uzun süren bu deprem yeri beşik gibi sallamış, artçı üç deprem daha meydana gelmiş, eski yapılar ve yüksek binalar yıkılmıştır. Bu günün öğle vaktinde bir deprem daha meydana gelmiş ancak şiddeti az olduğu için insanlar tarafından pek de hissedilmemiş ve kısa sürmüştür. Bu günün gecesi oldukça soğuk geçmiş, ertesi gün de oldukça sıcak rüzgârlar esmiştir. Bağdadî, bu tür şiddetli depremlerin Mısır’da çok az görüldüğünü ifade eder.³²⁵

Müellif, bu depremin aynı anda komşu köy ve beldelerde de hissedildiğini, bir saat içerisinde bu depremin Kûs’tan, Dimyat ve İskenderiye’ye, oradan sahil bölgelerinin tümüne ve Şam’a kadar ulaştığını söyler. Bu depremle birlikte birçok belde yıkılmış, içinde insan kalmamış, Şam bölgesinde Kudüs hariç her yer zarar görmüştür. Bağdadî, bu depremin Frenk topraklarında daha şiddetli bir şekilde hissedildiğini ayrıca zikreder. Bu deprem Ahlât’a ve Kıbrıs adasına kadar ulaşmış,

³²³ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 145.

³²⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 145-146.

³²⁵ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 146-147.

denizde dağlar büyüklüğünde dalgalar meydana getirmiş, gemiler ve balıklar karaya vurmuştur.³²⁶ İbnü'l Esir de 598/1202 senesinde bir depremin meydana geldiğini söyler ve depremin etki alanı ile ilgili Bağdadî'den daha fazla bilgi verir. Ona göre, bu deprem Musul, Cezire bölgesi, Şam, Mısır ve diğer yerleri sarsmış, Şam'da sağlam olmayan binalar zarar görmüştür. Dımaşk, Humus ve Hama'da birçok ev yıkılmış, yine aynı şekilde Nablus ve Akka surları ve kaleleri yıkılmış, Trablus da zarar görmüş ve depremin etkisi Anadolu'da da hissedilmiştir. Irak'ta ise etkisi az olmuş ve herhangi bir hasar oluşmamıştır.³²⁷

Müellif, yaşanan depremle ilgili Hama, Dımaşk ve Şam'dan mektuplar almış ve mektupların orijinal halini değiştirmeden eserine almıştır. Biz de şimdi Bağdadî'ye Hama ve Dımaşk'tan gelen mektupları olduğu gibi aktaracağız.

2.10.1. Hama'dan Gelen Mektup

Şaban ayının 26'sı (25 Eylül) Pazartesi günü seher vaktinde bir deprem meydana geldi. Yerler ve dağlar beşik gibi bir o yana bir bu yana sallandı. İnsanlar bu depremin kıyamet sarsıntısı olduğunu zannettiler. Deprem aynı anda iki defa gerçekleşti. Birinci sarsıntı, bir saat veya bir saatten daha fazla sürdü. İkincisi ise, birincisinden daha az sürmesine rağmen ondan daha şiddetliydi. Bazı kaleler hasar gördü. Hasar gören kaleler içerisinde göze ilk çarpanlar arasında sağlamlığıyla ve letafetiyle bilinen Hama kalesi ve yine aynı şekilde Baalbek (Lübnan) kalesi oldu. Uzak bölgelerdeki kalelerden henüz bir haber gelmedi.

Ertesi gün 27 Şaban Salı günü öğle vakti hem uyanık halde olanların hem de uyumuş olanların hissettiği bir deprem meydana geldi. Oturmuş olan da ayakta durmuş olan da şiddetli bir şekilde sarsıldı. Yine bu günün ikindi vaktinde Dımaşk'ta depremin Dımaşk Camisi'nin doğuya bakan tarafındaki minareyi harap ettiği haberi geldi. Birçok kemer ve hastane bu depremde yıkıldı. Birkaç ev de içinde bulunan ahalinin üzerine çöktü ve hepsi öldü.³²⁸

³²⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 147.

³²⁷ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. 10, s. 275-276.

³²⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 147-148.

2.10.2. Dımaşk'tan Gelen Mektup

Şaban ayının 26'sı Pazartesi sabah vakti bir deprem meydana geldi ve bir müddet sürdü. Bazı kimseler Kehf suresi okuma miktarınca sürdüğünü söylediler. Bazı yaşlı kimseler ise Dımaşk'ta daha önce böyle bir depremin görülmediğini söylediler. Şehirde 16 cami şerefesi ve bir minare devrildi. Diğerleri ise zarar gördü. Bir kireç madeni çöktü ve içinde iki adam öldü. Bir başka adamda Dımaşk Camisi'nin kapılarından birinin üzerine düşmesiyle can verdi. Caminin birçok yerinde çatlaklar meydana geldi ve şehirde birçok ev yıkıldı.

Banyas'ın³²⁹ ve Safed'in (Filistin) bir kısmının yıkılmış olduğu, Safed bölgesinde şehrin hâkiminin oğlundan başka kurtulanın olmadığı söylendi. Tebnin (Lübnan) ve Nablus (Filistin) bölgelerinde Harretu's-Semre dışında ayakta tek bir sağlam duvar kalmamıştır. Allah'a hamd olsun bazı yerler kısmen ayakta kalmıştır. Beytu Cin'de (Suriye) temeller ve duvarlar dışında sağlam yapı kalmamış, çoğu yer çökmüştür. Havran bölgesinde³³⁰ birçok belde de harap olmuş, şu yer falanca kimsenin köyüdür denilebilecek tek bir sağlam yer kalmamıştır. Akka'nın (Filistin) çoğu harap olmuş sadece üçte biri ayakta kalmıştır. Aynı şekilde Safita³³¹ da çökmüştür.

Cebel-i Lübnan'a gelince, insanların girip bir bitki çeşidi topladığı, iki dağ arasında bir yer vardı ve bu iki dağın birbirine bitişip kapandığı, 200'e yakın insanın bu iki dağ arasında kalıp can verdiği söylenmiş ve bu olay halk arasında çok konuşulmuştur. Deprem geceli gündüzlü dört gün sürdü. Allah'tan lütuf ve himaye isteriz. O bize yeterdir ve O ne güzel vekildir. ' '332

Müellif, daha sonra araştırmalarına devam ederken Kahire'ye yakın bir tepebaşında yığınca kemik gördüğünü, buranın toprağının neredeyse kemiklerden daha az olduğunu şaşkınlıkla ifade eder. Burada üst üste geçmiş 20 000 kemikten söz eden Bağdadî, bu kemiklerin şekillerini, ayrıntılarını, birbirleriyle olan bağlantı ve uyumunu inceledikten sonra kitaplardan istifade edemeyeceğimiz birçok şeyi

³²⁹ Suriye'nin kuzeybatı kesiminde Akdeniz kıyısında bir şehirdir.

³³⁰ Suriye'nin güneyinde bir bölgedir.

³³¹ Suriye'nin güneyinde bir bölgedir.

³³² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 148-149.

burada gözlemlerimiz sonucu gördük der. Kitapların bu konu hakkında pek bir şey söylemediğini, söylemişse bile yüzeysel kaldığını, gördüklerinin kitaplarda yazılanlardan farklı olduğunu ve hissin işitmekden daha güçlü olduğunu söyler.³³³ Bağdadî, burada deney ve gözlem metoduyla edinilen tecrübî bilgilerin kulaktan kulağa aktarılacak gelen yüzeysel bilgilerden üstün olduğunu kastetmektedir. Bunun yanında kitaptaki teorik bilgilerin, gerçeğe örtüşmediğini, dolayısıyla his ve müşahadenin çok daha önemli olduğunu söyler.

Bağdadî, burada Calinos’a bir gönderme de yapar ve her ne kadar Calinos, yüksek bir dereceye sahip büyük bir araştırmacı şahsiyet olsa bile hissin (gözlemin) Calinos’un söylediklerinden çok daha doğru olduğunu söyler.³³⁴ Müellif, Calinos’un alt çene kemiği hakkında söylediklerinin yalnızca bir çıkış yolu aramaktan ibaret olduğunu söyler. Her ne kadar Calinos alt çenenin, iki kemikten ve sağlam bir mafsaldan oluşmuş olduğunu söylese bile yaptığımız araştırmalar ve incelediğimiz kitaplardan hareketle Calinos’un alt çene kemiği hakkında yanıldığını, alt çenenin tek bir kemikten oluşup herhangi bir mafsala da görülmediğini söyler. 2000 kafatasını incelediklerini ve alt çenenin tek bir kemikten meydana geldiğini söyleyen Bağdadî, farklı bir gruptan da yardım aldıklarını, onlarında kendilerine yakın görüş belirttiklerini zikreder. Busayr’da da ölülerini incelediğini, ancak alt çenenin tek bir kemikten oluşmuş olduğunu ve mafsala bulunmadığını vurgular.³³⁵ Alt çenede bulunan mafsala güçlü ve sağlam olduğunu, üzerinden uzun zaman geçse dahi çürümeyeceğini ifade eder ve alt çenenin tek bir kemikten oluştuğunu ısrarla yineler.³³⁶ Müellif, Calinos’un kuyruk sokumunun 6 kemikten meydana geldiğini söylediğini ancak kendisinin bunu tek bir kemik olarak gördüğünü söyler. Fakat Bağdadî, Calinos’un ifade ettiği durumu sadece bir iki cesette müşahade ettiğini, geriye kalan cesetlerde ise kuyruk sokumunun 6 değil de 1 kemikten meydana gelmiş olduğunu zikreder. Bununla birlikte alt çene kemiğinde emin olduğu gibi bu konuda tam emin olamadığını da ayrıca zikreder.³³⁷

³³³ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 149.

³³⁴ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 149.

³³⁵ Krachovski, *Tarihü’l-edebi’l-coğrafiyyi’l-Arabi*, c. 1, s. 345.

³³⁶ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 149-150.

³³⁷ Bağdadî, *el-İfâde ve’l-İ’tibâr*, s. 150.

Bağdadî, burada Calinos'u eleştirmekte, onun verdiği bilgilerin gerçekte örtüşmediğini, yaptığı birtakım deneylerden yola çıkarak asıl gerçeğin Calinos'un söylediğinden çok farklı olduğunu dile getirir. 2000 kafatasını tek tek incelemiş olan Bağdadî, böylelikle ilmi şahsiyetini ortaya koymuş, deney ve gözlemi bir metot olarak kabul etmiştir. Calinos'un söylediklerini mutlak doğru olarak kabul etmemiş, ilmî ahlakın gerektirdiği gibi onun yanlışlarını tespit etmiş ve doğruları temellendirerek ona karşı çıkmıştır.

Bağdadî, 598/1202 yılında Mısır'daki yolların ve büyük çarşıların kemiklerle dolup taşıdığını ve bir iki yolcu dışında hiçbir canlıya rastlamadıklarını, *Uskurcetu Firavun* diye isimlendirilen yer, ceset ve kemiklerle dolu olup cesetlerden tepeler meydana geldiğini, üst üste geçmiş tabakalar halinde kafataslarıyla karşılaştıklarını yazar.³³⁸ Bağdadî, bu yılda da aynı şekilde insan etinin yenildiğini, bir kadının bir çocuğu yediğini, ancak bir süre sonra bu tür haberlerin arkasının kesildiğini söyledikten sonra, 597/1201 yılında bir çocuğun çift başlı, diğer bir çocuğun da saçları beyaz bir şekilde doğduğunu söyler. Bu çocuğu gördüğünü ancak çocuğun saçındaki beyazlığın yaşlı insanlarınki gibi olmadığını hayretle ifade eder.³³⁹ İbnü'l Esir de 597/1201 yılında Bağdadî'nin garip diye nitelendirdiği olaylardan bahseder ve Bağdat'ta iki başlı bir çocuğun doğduğunu yazar.³⁴⁰ Yine 598/1202 yılında birçok garip hadisenin yaşandığını söyleyen Bağdadî, daha 4 aylık bir koyunun memesinden ince bir ip gibi bolca süt aktığını ve bu tür durumların defalarca tekrarlandığını dile getirir.³⁴¹

Müellif, son olarak Nil nehrinin durumundan bahseder ve Nil'in bu yılki durumunun bir önceki yıldan herhangi bir farkı olmadığını, suların yer yer yükseldiğini, kimi zaman da suların çekildiğini ifade eder. Ardından Allah'a hamd, peygambere ve ailesine salat ve selam getirir ve bu eserini, 600/1204 yılında Kahire'de kaleme aldığını belirterek noktayı koyar.³⁴²

³³⁸ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 151.

³³⁹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 151.

³⁴⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. 10, s. 276.

³⁴¹ Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 151.

³⁴² Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İ'tibâr*, s. 151-152.

SONUÇ

Abdüllatif el-Bağdadî, Bağdat'ta doğmuş, ilköğrenimini aile içinde görmüş, çeşitli hocalardan dersler almış ve kısa süre içerisinde aklî ve naklî ilimlerde hatırı sayılır bir konuma erişmiştir. O, çeşitli şehirlere ilmî seyahetler (Musul, Halep, Suriye, Mısır, Erzincan, Erzurum, Malatya) gerçekleştirmiş ve buralarda katıldığı ilim meclislerinde kısa sürede adından söz ettirmiş ve şöhretten paye elde etmiştir. Özellikle dil, edebiyat ve tıp alanlarında kendisini yetiştirmiş ve bu alanlarda eser yazabilecek seviyeye ulaşmıştır. Ansiklopedik bir şahsiyet olan Bağdadî, fıkıh, hadis, kelam, felsefe, mantık, tarih, coğrafya, tıp, botanik, zooloji ve farmakoloji alanlarında eserler yazarak veya yazılan eserlere şerhler düşerek ilim yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu ortaya koymuştur. Bağdadî, Eyyubîlerin iltifatına mazhar olmuş ve Selehaddin Eyyubî ile tanışma şerefine nail olmuştur. Yine Anadolu'ya yaptığı seyahetler neticesinde burada hüküm süren Mengücekoğullarından Alaaddin Davut Behram Şah'ın yakın ilgisini kazanmış ve bazı eserlerini bu hükümdara attettiği söylenmiştir. Bağdadî, kendi çağdaşı ve mütekaddim ulemanın eksik yönlerini tespit etmiş ve onları eleştirmiştir. İbn-i Sînâ, Behmenyar ve Gazzâlî'nin eserlerini okumuş ve bu yazarların düşüncelerine aşina olmuştur. Sühreverdi'nin eserlerini okuduktan sonra onu sert bir şekilde eleştirmiş ve insanları onun kitaplarını okumaktan men etmiştir. Aynı şekilde İbn-i Sînâ'yı da tenkit etmiş, eserlerinin geçersiz ve faydasız olduğunu, onun eserlerini okuyanların helak olduğunu söylemiştir. O, sahip olduğu müktesebat sayesinde tabakat ve teracim müelliflerinin büyük çoğunluğunun takdirini kazanmıştır.

Bağdadî, 600/1204 yılında yazdığı, hacmi küçük ve muhteva yönünden zengin olan *el-İfâde ve'l-İ'tibar* adlı eserinde Mısır'ın coğrafya ve topoğrafyasını, sosyo-kültürel ve iktisadî yapısını kendi müşahadelerine dayanarak yazmıştır. Burada Nil nehrinin sularının çekilmesi sonucunda yaşanan kıtlığı, ekonomik krizi, maddî ve

manevî çöküşü büyük bir incelik ve ustalıkla işlemiş, halkın trajedisini çarpıcı bir anlatımla gözler önüne sermiştir. O, Mısırdaki yetişen bitkilerden, bunların ilaç yapımında kullanımlarından söz etmiş ve tabip kimliğini burada ortaya koymuştur. Bitkilerin faydaları hakkında 800 yıl önce verdiği bilgiler, günümüz modern tıbbında da aynen geçerliliğini koruduğu görülmüştür. Nil nehrinde yaşayan hayvanlardan da söz eden Bağdadî, Aristo, Dioskorides ve Galen'den iktibaslarla bulunmuştur. Yine Mısırlıların yemek kültüründen söz ederek onların damak zevkini ortaya koymuş ve zengin ile fakirin yiyeceklerinin farklı olduğunu söyleyerek yaşanan adaletsizliğe dikkatleri çekmiştir. O, Mısır'da bulunan antik eserleri incelemiş, bu eserleri en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Bu eserlerin arkasında yatan tarihi, emeği ve sabrı en güzel biçimde kendine has üslubuyla dile getirmiştir.

Bağdadî, Mısır kültür, tarih ve medeniyeti açısından oldukça değerli olan bu eserinde nakilci bir yaklaşım sergilememiş olup, müşahadeyi ön planda tutmuştur. Yer yer bazı konularda anlatımını güçlendirmek adına Aristo, Dioskorides ve Galen'den alıntılar yapması eserini daha da zenginleştirmiştir. O, Galen'in, alt çenenin iki kemikten oluştuğu düşüncesini reddedip müşahadeleri sonucu alt çenenin tek bir kemikten meydana geldiğini ortaya koyması ile gözlem ve deneyin ne kadar önemli olduğunu, yıllarca doğru kabul edilen yanlışların tashihinde ne denli gerekli olduğunu bir kez daha gözler önüne sermiştir. Nil'in suyunu analiz etmesi, Gize'de piramidi ölçmesi için adama ücret ödemesi, Busayr bölgesinde kendisinin bizzat bir piramidi ölçmesi, Nil nehrinde avlanmış olup avcılar tarafından Kahire'ye getirilmiş bir su aygırı üzerine incelemelerde bulunması, hayvan ve insan kemikleri üzerine araştırmalar yapması onun gözleme verdiği önemi göstermektedir. Böylelikle O, his ve müşahadenin kitaplarda yazılanlardan ve nakil yoluyla gelenlerden çok daha öncelikli ve güvenilir olduğunu uygulamalı bir şekilde ortaya koymuştur. O, incelediğimiz bu eserde bütünüyle müşahade metodunu benimsemiş, bilgiye bizzat kendisi ulaşmaya çalışmıştır. Özellikle Mısır piramitleri ile ilgili verdiği bilgiler, kendisinden sonra gelen müelliflerin verdiği bilgilerle karşılaştırılmış ve anlattığı bilgilerin güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Eser, birtakım hataları (İskenderiye kütüphanesinin Müslümanlar tarafından yakılması gibi) barındırmakla beraber yine de Rihle geleneği içerisinde oldukça

önemli bir eser olup Mısır tarih, kültür ve medeniyeti üzerine yazılmış kıymetli bir çalışmadır. Son olarak şunu söylemek gerekir ki eser yeni bir tahkike muhtaç olup, yabancı ve anlaşılması zor kelimelerin (kimi yerlerde Ammice kullanılmasından ötürü) dipnotlarda izahatının yeterli bir şekilde yapılması ve kelimelerin doğru yazılması gerekir. Bu da eseri daha bir anlaşılır hale getirecek ve okuyucuya kolaylık sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AHMAD, S. Maqbul, ‘‘Coğrafya’’, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1993, c. 8, ss. 50-62.
- APAK, Adem, ‘‘İskenderiye Kütüphanesi’nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler’’, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, 2003, cilt: 16, sayı: 1, ss. 176-183.
- AVCI, Necati, ‘‘Muvaffakuddin Abdülatif el-Bağdadî’nin Dini İlimlerde Eğitimi ve Öğretimi’’, **Abdülatif Bağdadî Kongresi Tebliğleri**, Kayseri (14 Mart 1992), 1993, ss. 37-48.
- AZAVÎ, Abbas, **et-Ta’rîf bi’l-müerrihîn fî ahdi Moğol ve’t-Türkman**, Şeriketü’t-Ticare ve’t-Tibaati’l Mahdude, Bağdat, 1957.
- BAĞDADÎ, Abdülatif, **el-İfâde ve’l-İ’tibâr fî’l-umûri’l-müşâhede ve havâdisi’l-mu’âyene bi-arzı Mısır**, (thk.) Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh, Hey’etü’l-Misriyye el-Amme li’l-Kitab, Mısır 1998.
- BAĞDADÎ, İsmail Paşa, **Hediyyetü’l-‘arifîn-esmaü’l-müellifîn ve asârü’l-musannifîn**, I-II, Darü’l-İhya et-Turasi’l Arabi, Beyrut 1951.
- ÇAĞRICI, Mustafa, ‘‘Seyahat’’, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 27, ss. 7-9.
- ÇELİK, Mehmet, ‘‘İmparator Marcian’ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması’’, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2000, cilt. 10, Sayı: 1, ss. 51-67.
- DAYF, Şevki, **er-Rehalât**, Darü’l Me‘arif, Mısır 1956.
- DİFA‘, Ali b. Abdullah, **Ruvvâdü’l-ilmi’l Coğrafiya fî hadareti’l Arabiyyeti ve’l-İslâmiyye**, Mektebetü’t-Tevbe, Riyad, 1993.
- DURMUŞ, İsmail, ‘‘Müberred’’, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, ss. 432-434.
- ESNEVÎ, Cemaleedin Abdurrahim, **Tabakâtü’ş-Şafi’iyye**, I-II, (thk.), Abdullah el-Cebûr, Darü’l-‘Ulûm, Riyad 1981.
- FERİD VECDÎ, Muhammed, **Dâiretü’l-ma‘ârif**, I-X, Darü’l Ma‘rife, Beyrut 1971.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, ‘‘Fersah’’, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 12, s. 412.
- HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihabüddin Yakut b. Abdillâh, **Mu‘cemü’l-büldân**, I-V, Daru’s Sadr, Beyrut 1997.

-, **Mu‘cemü’l-Udebâ**, I-VII, (thk.), İhsan Abbas, Daru’l Ğarbil İslam Beyrut 1993.
- HAMİDE, Abdurrahman, **‘Alamü’l Coğrafiyyine’l-Arab**, Darü’l Fikri’l Mu‘asır, Dımaşk 1995.
- HOUTSMA, M. TH., ‘‘Abdullâtif’’, **MEB İA**, İstanbul 1978, c. 1, ss. 92-93.
- İBN-İ EBİ USAYBİA, Ahmed b. Kasım es-Sa‘di el-Hazrecî, **‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-etibbâ’**, (thk.), Nizar Rıza, Darü’l Mektebeti’l Hayat, Beyrut 1965.
- İBN-İ HALLİKAN, Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, **Vefayâtü’l-a‘yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân**, I-VIII, (thk.), İhsan Abbas, Darü’s-Sadr, Beyrut 1972.
- İBN-İ KESİR, İsmail b. Ömer, **Tabakâtü’s-Şaff‘iyye**, I-II, (thk.), Abdulhafız Mansur, Daru’l Medari’l İslami, Beyrut 2004.
- İBN-İ TAĞRİBERDÎ, Ebü’l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, **en-Nücûmü’z- zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire**, I- XVI, Vizaretus-Sekafe, Mısır 1963.
- İBNÜ’L ESİR, Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezeri, **el-Kâmil fî’t-Târih**, I-XI, (thk.), Ebû’l Fida Abdullah el-Kadi, Darü’l Kutûbi’l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- İBNÜ’L İMAD, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed, **Şezerâtü’z-zeheb fî ahhârî men zeheb**, I-X, (thk.), Abdulkadir el-Arnâvut-Mahmud el-Arnâvut, Daru İbn-i Kesir Beyrut 1986.
- KUTLUER, İlhan, ‘‘Sühreverdî, Maktûl’’, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2010, c. 38, ss. 36-40.
- İLYAS SERKİS, Yusuf, **Mu‘cemü’l- matbû‘âti’l ‘Arabiyye ve’l Mu‘arreb**, Mektebetü’s-Sekafe, Kahire, ts.
- İNAN, Afet, **Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti**, TTK Basımevi, Ankara 1987.
- KALKAŞANDÎ, Ebû’l Abbas Ahmed, **Subhu’l-a‘şâ fî kitâbeti’l- inşâ**, I-XIV, Darü’l Kutûbil Mısriyye, Kahire 1922.
- KARABULUT, Ali Rıza, ‘‘Abdullâtif Bağdadî’nin Eserleri’’, **Abdüllâtif Bağdadî Kongresi Tebliğleri**, Kayseri (14 Mart 1992), 1993, ss. 79-108.
- KAYA, Mahmut, ‘‘Abdullâtif el-Bağdadî’’, **DİA**, İstanbul 1998, c. 1, ss. 254-255.
-, ‘‘el-İfâde ve’l-İtibar’’, **DİA**, İstanbul 2000, c. 21, ss. 504-505.

- KAYTUNÎ, İdris b. el-Mahi, **Mu‘cemü’l-matbu‘âti’l-Mağribiyye**, Metabiu Sela, Suudi Arabistan 1988.
- KEHHALE, Ömer Rıza, I-IV, **Mu‘cemü’l-mü’ellifîn**, Müessesetür Risale, Beyrut 1993.
- KIFTÎ, Ali b. Yusuf, **İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât**, I-IV, (thk.), Muhammed Ebû’l Fadıl İbrahim, Daru’l Fikri’l Arabi, Kahire 1986.
- KILIÇ, Hûlusi, ‘‘Enbâri, Kemaleddin’’, **DİA**, İstanbul 1995, c. 11, ss. 172-173.
- KÖK, Bahattin, ‘‘ Karakuş, Bahaeddin’’, **DİA**, İstanbul 2001, c. 24, s. 441.
- KÖKER, Ahmet Hûlusi, ‘‘Abdüllatif Bağdadî’nin Hayatı ve Tıbbi Eserleri’’, (1162-1231), **Abdüllatif Bağdadî Kongresi Tebliğleri**, Kayseri (14 Mart 1992), 1993, ss. 1-10.
- KRACHOVSKI, Ignaty, **Tarihü’l-edebi’l-coğrafiyyi’l-Arabi**, I-II, (çev.), Selahuddin Osman Haşim, Matbaatu Lecneti’t-telif ve’t-tercüme, Kahire 1963.
- KÜÇÜKKÖY, İrfan, ‘‘Aynışems’’, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1991, c. 4, s. 227.
- KÜRT ALİ, Muhammed Ferid bin Abdiruzzâk bin Muhammed, **Künûzü’l-ecdâd**, Edvaü’s-Selef, 2010.
- KÜTÜBÎ, Muhammed b. Şakir, **Fevâtü’l-Vefeyât**, I-IV, (thk.), İhsan Abbas, Daru’s-Sadr, Beyrut 1973.
- MAKRİZÎ, Takiyüddin Ahmed b. Ali, **es-Sülûk li-ma‘rifeti düveli’l- mülûk**, I-VIII, (thk.), Muhammed Abdulkadir Ata, Darü’l Kutübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
-, **İğasetü’l-ümme bi-keşfi’l-ğumme**, (thk.), Kerem Hilmi Ferhat, Aynü’d-Dirasât ve’l Buhûsi’l-İnsaniyye ve’l İctima’iyye, Mısır 2007.
-, **el-Mevâ‘iz ve’l i‘tibâr bi-zikrîl hıtât ve’l-âsâr**, I-III, (thk.), Muhammed Zeynhum-Mediha Şarkavî, Mektebetü Medbula, Kahire 1998.
- MES’UDÎ, Ebû’l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, **Mürûcü’z-zeheb ve me‘âdinü’l-cevher**, I-IV, Mektebetü’l Asriyye, Beyrut 2005.
- MUHAMMED HASAN, Zeki, **er-Rehhâletü’l-Muslimûn fî ‘usuri’l-vusta**, Darü’r-Raidi’l Arabi, Beyrut 1981.
- MUNTASIR, Abdülhalim, **el-İfâde ve’l-i‘tibâr li-Abdillâtif el-Bağdadî**, Hey’etü’l Mısıriyyeti’l ‘Amme li’l-Kitab, Mısır 1995.
- MUNZİRÎ, Abdulazim b. Abdulkavi, **et-Tekmile li-Vefeyâti’n-nakale**, I-IV, (thk.), Beşşar Avvad Müessesetu Risale, Beyrut 1985.

- MUSTAFA, Şakir, **Târihü'l-‘Arabi ve'l-müerrihûn**, I-IV, Darü'l ilm li'l Melayin, Beyrut 1983-1994.
- NÜVEYRÎ, Ahmed b. Abdülvevvab Şihabüddin, **Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb**, I-XXXIII, (thk.), Mufid Kumayha, Darü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2004.
- ÖMERÎ, İbn-i Fazlullah Şihabüddin, **Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr**, I-XXVII, (thk.), Kamil Selman Cebûri-Mehdi en-Necm, Darü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2010.
- RAMAZAN AHMED, Ahmed, **er-Rihle ve'r-Rehhâletü'l Muslimûn**, Darü'l Beyani'l Arabi, Cidde ts.
- SAFEDÎ, Selahaddin Halil b. Aybek, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, I-XXIX, (thk.), Ahmed el-Arnaut, Daru'l İhya et-Turasi'l Arabi, Beyrut 2000.
- SIBT İBNÜ'L CEVZÎ, Şemsuddin Ebû'l Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, **Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân**, I-XXIII, Darü'r-Risaleti'l Alemiyye, Dimaşk 2014.
- SUBKÎ, Ebû Nasr Tacuddin Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafi, **Tabakâtü'sh-Şaff'iyyeti'l-kübrâ**, I-X, (thk.), Mahmud Muhammed et-Tenahi-Andulfettah el-Hûlv, Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî Daru'l İhya Kutubil Arabiyye Kahire 1964.
- SUYUTÎ, Abdurrahman b. Ebi Bekir Celaluddin, **Buğyetü'l-vu'at**, I-II, (thk.), Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim, Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964.
-, **Hüsnü'l-muhâdara fî Târihi Mısır ve'l-Kâhire**, I-II, (thk.), Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim, Daru'l İhya el Kutubi'l Arabi- Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1967.
- ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR, İstanbul 1998.
- TAŞ, Enes, **‘Abdullâtif el-Bağdadî'nin Kitabü'n Nasihateyn Adlı Eseri: Tahkikli Neşir ve Muhteva Analizi**”, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı), Bursa 2011.
- TERZİOĞLU, Arslan, **‘İskenderiye Kütüphanesi Müslümanlar Tarafından Yakılmamıştır’**, **Vakıflar Dergisi**, 1971, sayı: 9, ss. 419-433.
- VERD, Bakır Emin, **Mu‘cemü'l-ulema’i'l-‘Arab**, I-II, (thk.), Korkis Avvad, Alemü'l Kütüb, Beyrut 1986.
- YAFÎ, Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Süleyman, **Mir'atü'l-cinân ve-'ibretü'l-yekezân**, I-IV, (thk.), Halil Mansur, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1997.
- YAZICI, Hüseyin, **‘İbn Kuteybe’**, **DİA**, İstanbul 1999, c. 20, ss. 145-149.

ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **el- İ‘lâm bi Vefeyâti’l-a‘lâm**, I-II, (thk.), Mustafa b. Ali Avd-Rebi Ebûbekir Abdalbaki, Müessesetu Kutubi-s Sekafe, Beyrut 1993.

....., **el-İber fî haberi men gaber**, I-IV, (thk.), Muhammed es-Said Besyuni ez-Zağlul, Darü’l Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1985.

....., **Siyeru a‘lâmi’n-nubelâ**, I-XXIX, (thk.), Şuayb el Arnavut-Beşşar Maruf, Müessesetur Risale, Beyrut 1982.

....., **Târihu’l-İslâm**, I-LII, (thk.), Ömer Abdusselam Tedmuri, Daru’l Kitabi’l Arabi, Beyrut 1990.

ZİRİKLÎ, Hayrüddin **el-‘Alâm**, I-VIII, Darü’l ilm li’l-Melayin, Beyrut 2002.

